

»POGLEDI 53«

ČASOPIS ZA TEORIJU DRUŠTVENIH I PRIRODNIH NAUKA

Izdaje:

Društvo nastavnika sveučilišta, visokih škola i suradnika naučnih ustanova
u Zagrebu

Uređuje redakcijski kolegij:

Kosta Bastaić, Slavko Borojević, Aleksander Flaker, Ivo Frangeš, Grga Gamulin,
Leo Randić, Predrag Vranicki

Sekretar redakcije i odgovorni urednik

Rudi Supek

Sira redakcija:

Berus Niko, profesor Više Pedagoške Škole
 Cipra Milo, profesor Muzičke Akademije
 Čulinović Ferdo, profesor Pravnog fakulteta
 Dabčević Savka, asistent Ekonomskog fakulteta
 Filipović Vladimir, profesor Filozofskog fakulteta
 Franković Dragutin, predavač Filozofskog fakulteta
 Gospodnetić Jugoslav, asistent Akademije za kazališnu umjetnost
 Grdenić Drago, docent Prirodoslovno-matematskog fakulteta
 Kuberina Petar, profesor Filozofskog fakulteta
 Kurepa Đuro, profesor Prirodoslovno-matematskog fakulteta
 Mažuran Đorđe, asistent Filozofskog fakulteta
 Mohorovičić Andre, profesor Tehničkog fakulteta
 Perić Berislav, asistent Pravnog fakulteta
 Pinter Tomislav, profesor Medicinskog fakulteta
 Prelog Milan, predavač Filozofskog fakulteta
 Roler Dragan, asistent Ekonomskog fakulteta
 Sirotković Jakov, docent Ekonomskog fakulteta
 Šidak Jaroslav, profesor Filozofskog fakulteta
 Škavić Josip, rektor Akademije za kazališnu umjetnost
 Škreb Zdenko, docent Filozofskog fakulteta
 Škreb Nikola, asistent Medicinskog fakulteta
 Torbarina Josip, profesor Filozofskog fakulteta
 Vojnović Zdenko, direktor Muzeja za umjetnost i obrt
 Zaninović Vice, predavač Filozofskog fakulteta

Uredništvo i administracija: Zagreb, Braće Kavurića 17 (Društvo nastavnika sveučilišta, visokih škola i suradnika naučnih ustanova), telefon 38-289. Broj ček. računa kod Narodne banke: Društvo nastavnika Sveučilišta i visokih škola Zagreb br. 401-T-183 za »Pogled 53«.

Četvrtgodišnja pretplata: 150 Din., polugodišnja pretplata: 300 Din., godišnja pretplata: 600 Din. Cijena pojedinom broju 70 Din. Časopis izlazi mjesečno (osim u julu i augustu).

Uredništvo prima petkom od 17 do 20 sati.

ČASOPIS IZLAZI NAJMANJE NA 5 ŠTAMPANIH ARAKA

Tisak Grafički zavod Hrvatske, Zagreb

Jugoslav Gospodnetić:

OSNOVNE LINIJE OPĆE TEORIJE
NACIONALNE HISTORIJE

Kao što ne može biti nikakova istraživanja bez teoretskih razmatranja, tako ne može biti ni nacionalne historiografije bez teorije. Ako nije uvijek eksplicitna, ta je teorija, kao što je većinom i bilo u nas, implicitna, i vrlo se lako može na pojedinom historiografskom djelu pokazati, koji su autorovi teoretski temelji, što on misli u prvom redu o naciji, o biti nacije. Bez ikakva naima shvaćanja nacije nemoguće je, očito, istražiti i opisati nacionalnu historiju. Teorija nacije teorija je nacionalne historiografije.

Zbog toga je potrebno započeti diskusiju baš o naciji i pri tome savladati statičko, metafizičko — i zato nikad točno — prosto nabranje karakteristika nacije (jezik, država, ime, teritorij, kultura i sl.), pa shvatiti naciju i njene karakteristike kao manifestacije i sredstva, a ne kao bit, shvatiti sve to kao nešto historijski postalo. Jer, sve što postoji, po modernoj spoznaji, jedamput je postalo razvijanjem.

1. Nacija i pitanje njena početka.

Danas je nacija činjenica. No gdje je njen početak? Gdje vremenski i prostorno? Idući naima od sadašnjosti u prošlost moguće je slijediti neke kontinuitete, tradicije, koje se razlikuju od drugih nacionalnih tradicija i zato su upravo nacionalne: jezik, nacionalno ime, teritorij, društvena organizacija, nacionalna svijest i t. d. Ti se elementi dakako, slijedeći unatrag, mijenjaju, ali svejedno kontinuitet postoji toliko unatrag, da se počeci gube, kao što se kaže, u mraku prethistorije. Odatle, može se reći, principijelna »vječnost« nacije, njihovo nastajanje oduvijek. Treba dakle poći s druge strane.

Razmotrivši s te druge strane, sa strane nastajanja ljudskog roda, također je jasno da su od samog početka nastajale razlike između pojedinih grupa. Pitanje je samo kada se i gdje te razlike bar donekle ustaljuju, gdje počinje tradicija, gdje je već donekle nacija postala. Počinje, jer drukčije ne može, od momenta ustaljenja na nekom teritoriju, budući da tek onda počinje prava tradicija, koja nije drugo nego najprije tradicija borbe s određenom, istom prirodnom sredinom. Tek u stalnoj prirodnoj sredini može da dođe do onog stupnja ljudskog društva, koji se zove civilizacija, t. j. gradska kultura, i kojim se završava prethistorija. Odatle je nicanje civilizacije ujedno i nicanje nacije, nacije u najširem smislu riječi: kao iskustva i samosvijesti o dostignućima u borbi s prirodom, ne više samo zoološkom i fitološkom prirodom, nego geografskom i geološkom. Prema tome treba uzeti da su prve civilizacije i prve nacije: stara Sumerija, Egipat i t. d. Pri tome u prirodu još bar donekle spadaju sve

one ljudske grupe, koje nisu u posjedu privilegiranog teritorija, koje su stoga zaostale, s kojima postoji borba ili savezništvo protiv trećih, i koje konačno ulaze u sastav nacije.

Nastajanje, dakle, nacije poklapa se s nastajanjem civilizacije. Nacija nije dakle rasnog nego radnog porijekla. I ona postaje vidljiva kada rad na svladavanju prirode i na ujedinjavanju u šire i složenije grupe, koje su za to više savladavanje prirode potrebne, postaje vidljiv. I biva zapisan: Nastaje *pismenost*, literatura.

Budući da se radi o počecima, jasno je da je svladavanje geografije i geologije (reguliranje rijeka, rudarstvo) moguće najprije ondje, gdje su prirodni uvjeti najpovoljniji. Odatle je, od samog početka nacija, razlika između nacije i (s njenog gledišta) ne-nacije razlika između civilizacije i barbarstva, razlika u *stupnju civilizacije*. Ta pak razlika dovodi do nužne borbe, do nužde za dominacijom odnosno do obostrane nužde za obranom zbog težnje za apropiacijom civilizirane i necivilizirane zemlje. Civilizacija i nacija niču prema tome od početka i kao *horizontalna klasna borba*, da je tako nazovemo za razliku od vertikalne klasne borbe, t. j. klasne borbe unutar jednog društva. Proširenjem nacionalnih granica, horizontalna se klasna borba pretvara u vertikalnu, ali odmah se stvara nova horizontalna borba sa daljim, širim perifernim krugom. I tako, dopušta mogućnost razvitka unutrašnje klasne strukture, koja se ne može zbog vezanosti o polaganiji tempo razvitka proizvodnih snaga, razvijati preko određene teritorijalne mjere, nego se zapliće u neodmrsivo klupko. Odatle nemogućnost imprijalističkog rješenja horizontalnih suprotnosti pa dolazi do relativne pobjede barbarstva, koja se može očitovati i u promjeni jezika, imena i t. d., to jest kao nova nacija. Ali ta nova nacija niče na materijalnim i misaonim dostignućima stare nacije, daleko više nego na svojim barbarskim, zapravo poluciviliziranim tradicijama, ma kako se njoj samoj činilo drukčije.

Odatle, opet, u vremenskom slijedu različite nacije nisu no *stupnjevi* jedinstvene svjetske civilizacije, ili ukratko civilizacije. Od momenta kada je civilizacija stvorena u dolinama velikih rijeka Prednjeg Istoka (Daleki Istok ostavljam po strani, jer je on dugo živio uglavnom svojim životom) ona se u neprekinutom nizu razvijala i proširivala na sve veći krug, i to, zbog geografskih i klimatskih prilika, sve više na sjever, čak sjeverozapad. Ali to proširivanje nije bilo glatko, niti je ičiji dar, ni ičija svijesna volja, svijesna naime pri davanju ili uzimanju dalekih posljedica tih činova: ono je nužda ujednačavanja neravnomjernog razvitka čovječanstva kroz vertikalnu i horizontalnu klasnu borbu, svladavanje društvenih zapreka ovladavanju zemljom, prirodom.

Momenti jedinstvenog razvitka civilizacije, momenti su nastajanja i razvijanja nacija. *Nove nacije* nastaju iz barbarstva u času njegova dodira i stapanja sa civilizacijom. Od intenziteta i kvaliteta i vremena toga kontakta i stapanja nastaje različitost nacija, nastaju pojedine nacije.

Razgledajmo teoretski iz bližega oblike prelaza barbarstva u civilizaciju do imperijalizma.

2. Civilizacija i prelazi iz barbarstva u naciju.

Barbarska (etnička) tradicija. Barbari ulaze u civilizaciju na različitim vremenskim (i prostornim) točkama njenog razvitka: neki u t. zv. starom vijeku, neki u srednjem i t. d. Svi ti ulasci mogu biti shvaćeni kao različiti stupnjevi jednog te istog ulaza u civilizaciju, jednog te istog — promatrajući samo

Evropu — nordiziranja Mediterana i mediteraniziranja sjevera. Barbari ulaze u civilizaciju uvijek već napola civilizirani, već zahvaćeni periferijom civilizacije i horizontalnom klasnom borbom, i sami već stoga na putu k civiliziranom jedinstvu, naciji, ali još uvijek ne nacija, kao što je to samo civilizacija. Tek s ulazom u dio već civiliziranog teritorija ili civiliziranjem njihova teritorija dovršava se taj proces tendiranja naciji, ta protohistorija i započinje nacija i historija i civilizacija. Odatle u Evropi i počinje u pravom, suvremenijem, smislu nacionalna historija sa proširenjem civilizacije na čitav njen teritorij: t. j. u doba srednjega vijeka, feudalizma.

Tendiranje barbara k naciji možemo nazvati vremenom nastajanja *etnosa* i etničkih jezika, široke relativne nivelacije-ujedinjavanja koje je rezultat najprije unutrašnje borbe samih barbara za šire, proizvodnije zajednice (borba oko zemlje u Srednjoj Evropi na pr. od neolita dalje), no gdje već od svojih brončanih početaka na Orijentu civilizacija, približavajući se sve više, također djeluje u pravcu ujedinjavanja otkidajući ujedno, tako da kažemo, komad po komad zemlje iz barbarstva, od kojih svaki opet dalje djeluje. Djeluje i povezujući i rastavljujući nove, preostale teritorije.

Svaki novi civilizirani kompleks ujedno se odvaja, ali ne potpuno, od barbarske pozadine tako da imamo vrlo složeni proces odvajanja i spajanja.

Taj je proces najvidljiviji na *jeziku*. Tendiranje evropskih barbara — od neolitika dalje — k organiziranju šireg jedinstva dovodi do stvaranja jezgre onoga što se zove *indoevropska jezična zajednica*. Ta zajednica dakako nikad nije bila potpuna, jer barbarski plemenski savezi nisu moderne nacije. Ipak to je indoevropski etnos s klicama recimo keltskog, latinskog, grčkog, slavenskog, germanskog i t. d. etnosa, i koje će se sekundarne jezične grupe kasnije s približavanjem civilizaciji i ulaskom u nju još više odvojiti od svog »prajezika«, od kojega su uostalom, kao dijalekatske razlike, starije, a kojih su unutarne razlike (na pr. jugoslavenske razlike spram praslavenskom jedinstvu, opet i starije i mlađe od njih samih. Indoevropski, praslavenski, pragrčki, pralatinjski, prajugoslavenski i t. d. etnos, iako znači neki kontinuitet, nije pravi kontinuitet, jer nije nikad nastavljao pravo, trajnije postignuto jedinstvo nego samo tendenciju k jedinstvu s imanentnom kontradikcijom razdvajanja. Nije naime nikada u historiji postojala indoevropska, pralatinjska, praslavenska, prajugoslavenska nacija, jer nije postojala ni takva civilizacija, nego samo ono što se zove etnos: t. j. neka nedovršena, prvobitna, barbarska tendencija k naciji, prekinuta i modificirana upravo ulaskom u civilizaciju.

Ali, ulaskom u civilizaciju barbari, vidjeli smo već, mogu uvesti i svoje barbarske jezične tradicije, svoj (indoevropski, pragrčki, jugoslavenski i t. d.) jezik. Mogu ga i izgubiti, i to baš pred barbarima, koji su prije njih ušli u civilizaciju (latinizacija Gala i Franaka). Gube ga kad je civilizacija, civilizirana, t. j. prava, nacija u usponu, a nameću ga, kad je u padu, a pri tome djeluje i udaljenost od centra civilizacije, njezin intenzitet.

Pošto smo promotrili unificiranje, diferencijaciju i barbarsku jezičnu tradiciju, valja promotriti odnos jezika i (svjetske) civilizacije. Vrlo je obična iluzija da sličnost odnosno različitost jezika odražava ili je čak uzrokom zajednice i posebnosti društvenog razvitka i kulture. Odatle se smatra, da je početak nacije u barbarskoj tradiciji, u barbarskoj polunaciji, pseudonaciji, t. j. etnosu, etničkom jeziku.

Civilizacija i nacionalni jezici. Pobjedonosnim ulaskom u civilizaciju barbari (na pr. Protohelena, Protolatini, Slaveni) ne gube jezik. Oni naprotiv —

i to baš u kontaktu s jezikom dotadanje civilizacije — razvijaju svoj jezik. Jezik dakle usprkos civilizaciji, koja daleko više i dublje prodire u društvene i materijalne (i likovne, ako hoćete) oblike, ostaje relativno konzervativan, vezan o barbarsko porijeklo, iako se baš tada najsilnije udaljuje od tog porijekla. Ta konzervativnost i diferencijacija jezične materije (i prema svom starom prajeziku i prema jeziku dotadanjeg stupnja civilizacije) dolazi iz ovih razloga: Novi se jezik prije svega daleko teže prima, usvaja nego materijalna kultura (odatle, i društveni odnosi); stari, vlastiti jezik daleko teže iščezava, i to stari barbarski i stari civilizacijski jezik, nego se mnogo polaganije, postepenije mijenjaju i stapaju. Pobjeđuje ipak materija (glasovi i oblici) barbarskog jezika tamo, gdje civilizacija nije dostigla dovoljan stupanj razvitka (dovoljnu masovnost), dakle na periferiji. Uostalom novi barbarski pobjeđuje stari pučki, unutar civilizacije postojeći barbarski vulgarni jezik, jer ga donosi revolucija, a ne stari jezik civilizacije, budući da se taj jezik autonomnim procesom u civiliziranoj naciji ograničio na uski krug obrazovanih. Zato on i izumire i ujedno dalje živi i djeluje.

Prodor barbarskog jezika u civilizirani jezik (najviše na periferiji), njegovo održanje i razvitak (uz postepenu apsorpciju jezika civilizacije) nije dakle pobjeda »narodne duše«, kulture, krvi i sl. nego nužna posljedica ograničenosti jezika civilizacije na tom polju. Civilizacija se upravo može usvojiti i proširiti jedino šire razumljivim jezikom. Svijesno usvajanje civilizacije, literature, počinje usvajanjem pisma i prevodilačkom književnosti.

Odatle kontradikcija: iz procesa i težnje za usvajanjem civilizacije dolazi do konzervacije-razvitka »nacionalnog«, t. j. barbarskog jezika. Taj se fenomen opaža sve do kompletnog formiranja modernih nacija.

Zbog te veće konzervativnosti, tradicionalnosti jezične materije (ona je pupkovina, koja veže barbare i nakon ulaska u civilizaciju o njihovu bivšu širu barbarsku zajednicu) ne smije se zaključivati o društvenoj i materijalnoj konzervativnosti, pa na primjer tamo, gdje postoji »slavenski« jezik pretpostavljati i neko slavensko društvo i materijalnu kulturu. Od momenta dodira s civilizacijom oni su prije svega stupanj opće civiliziranosti.

Autonomija razvitka nacionalne civilizacije. Bez vlastite civilizacije, koja se najvidljivije izražava *sviješću* (literaturom) nema nacije nego samo više manje uspješnih tendiranja naciji. A vlastite civilizacije nema bez dodira sa svjetskom civilizacijom i bez suprotstavljanja materijalnom podjarmljivanju sa strane nosilaca svjetske civilizacije. Stvaranje nove nacije, oslobođenje njenog života, počinje oslobođenjem života svjetske civilizacije od društvenih kontradikcija stvaranjem novoga centra. A ako nacije počinju od vlastite civilizacije (čega je vrhunac i simbol pismenost na vlastitom jeziku) znači da je etnički, barbarski elemenat samo jedna, ni izdaleka jedina ni najvažnija komponenta nacije, jer je prednacionalna komponenta.

Rekavši da nacija (nacionalna civilizacija) nastaje otporom materijalnom podjarmljivanju sa strane nosilaca svjetske civilizacije, rekli smo ujedno, da otpor civilizaciji ne postoji nikada, nego samo otpor načinu kako se sprovodi civilizacija: podređivanju u ime civilizacije. Odatle nijedna nacija ne čuva svoju »nacionalnost« — koja je u stvari uvijek zaostalost, i kod najciviliziranijih, jer je njena ograničenost, nemogućnost da se stopi s drugim, da ih predbije — ne iz neke mistične, zagonetne ljubavi prema njoj (ma koliko joj se samoj katkada tako činilo), nego iz historijske nužnosti da ne padne dublje od stupnja na kome jest, a da se ipak zbliži s drugima, naprednijima i zaostali-

jima. Pri tome baš jezik čini jedno od glavnih sredstava i simbola čuvanja nacionalne nezavisnosti. Toga nema samo tamo gdje opasnosti od podjarmljivanja pod izlikom jezika nema, na pr. u Švicarskoj.

Prema tome, pri istraživanju valja uvijek uperiti pogled na tu nužnost, na slabost, koja stvara nacionalnu osobitost. I kroz nacionalne osobitosti vidjeti također nužno proširenje jedinstvene civilizacije, tehničke, društvene, jezične, umjetničke, državne, naučne i t. d.

Nacija (što znači nacionalna civilizacija) počinje (i raste) od kontakta sa svjetskom civilizacijom, a ne od vlastitog barbarskog ekscentrizma. Ona je svladavanje te barbarske vlastite slabosti. Nacije su po sebi apstrakcija, njihova je realnost tek u internacionalnoj zajednici.

Iz činjenice da je nacionalna civilizacija suprotstavljanje i kontinuitet svjetske civilizacije, i to suprotstavljanje baš u svrhu kontinuiteta, izlazi, da se historija proširenja i razvitka civilizacije pojavljuje kao borba pojedinih teritorija za ukopčanje u opći proces rasta civilizacije na autonomni način. A kako se teritorijalna historija civilizacije odvija, rekli smo, u koncentričnim krugovima, možemo reći, da nacije, nakon što je već jedamput stvorena jezgra civilizacije, nastaju na onom teritoriju, gdje se sukobljuje barbarski etnos sa starom civilizacijom. Za naciju ne postoji, kao što postoji za barbare i kolonizatore, pradomovina, nego samo domovina. A nova domovina civilizacije i nacije razvija se u malome kao i čitava svjetska civilizacija: i u njoj se tek postepeno širi civilizacija u teritorijalnu širinu i socijalnu dubinu, podižući se sve više. I nailazi na iste otpore, ispoljava iste slabosti. Taj je proces stoga autonoman i nezamjenljiv, baš zato jer je jedino mogući način rasprostiranja i razvitka svjetske civilizacije. To znači, obratno, da nacije nastaju autonomnim razvitkom u sklopu jedinstvenog procesa rasta i širenja svjetske civilizacije.

3. Historija kao historija nacija.

Počeci nacija ipak još nisu nacija; nacije postižu svoju puninu tek danas. Zato, jer tek danas široke mase postaju nacijom, ulaze potpuno u civilizaciju, usvajaju je i razvijaju. Odatle se i čitava nacionalna historija može i mora shvaćati kao postepeno nastajanje nacije, pa se pojedina razdoblja mogu ocijeniti i kao etape na kretanju k naciji i civilizaciji. A budući da je to uvijek u okviru svjetskog jedinstva, i sveopća se pojedina historijska razdoblja mogu okarakterizirati kao stupnjevi nastajanja nacija, čitava historija promatrati kao historija nacija, opća nacionalna historija. Nacionalna historija naime počinje kad i opća, ona je njen oblik postojanja.

Robovlasničko doba civilizacije, stari vijek, karakteriziran je, s nacionalnog gledišta, postojanjem barbarskog pojasa u Evropi nasuprot jezgri civilizacije. Odatle, uz dakako određenu razinu proizvodnih sredstava, tendencija centralizmu i ropstvu, i odatle nemogućnost trajnog i potpunog ujedinjenja kao i nemogućnost trajnog ropstva. Odatle unutrašnje barbarstvo, barbarstvo unutar civilizacije, koje se najbolje ogleda u uskom krugu pismenosti, u postojanju vulgarnog jezika. Odatle i nakon propasti posljednjeg i najvišeg carstva otporom i djelovanjem unutrašnjih i vanjskih barbara preostaje samo romanski etnos a ne rimska nacija. Ali preostaje i civilizacija, dijelom već u samim barbarima, a dijelom u specijaliziranoj uskoj eliti, kleru.

U feudalizmu civilizacija se proširuje *grosso modo* na čitavu Evropu — odatle stari vijek može biti shvaćen kao »srednji« vijek između barbarstva i one evropske civilizacije, kao posljedica slobodnijih odnosa. Bolje rečeno, u čitavoj se Evropi stvaraju autonomni, nacionalni, centri civilizacije. Još uvijek međutim postoje razlike u stupnju između pojedinih centara, neravnomjernost njihova razvitka, postoje glavni i sekundarni centri, civilizacija još nije potpuna na horizontalnom planu, kao što nije ni izdaleka na vertikalnom usprkos pojave laičke inteligencije ni u cjelini ni na samim pojedinim nacionalnim područjima: još uvijek dakle postoji unutrašnje barbarstvo. Dakako nacionalni se centri ne razvijaju potpuno nezavisno, iako autonomno t. j. relativno nezavisno, nego utječu jedan na drugi, izjednačuje se, ali i odskakujući jedan od drugoga.

S kapitalizmom su već nacije prilično izgrađene (tako da se smatra da su nacije, uzevši tu riječ u modernom smislu tek tada nastale) i jedna spram drugoj, — kao izgrađeni autonomni, organizirani teritoriji — i unutar njih samih, budući da nikada do tada civilizacija (dovoljno je spomenuti pismenost i nacionalni, naddijalekatski jezik, a da ne govorimo o svemu drugom) nije prodrila toliko u dubinu. Ali baš zato dolazi ujedno i do daleko veće suprotnosti između tih velikih grupa, do nacionalizma, jer još uvijek ne samo što postoji, nego je i jača vertikalna i horizontalna klasna borba. Odatle nacionalni imperijalizam, iako nastaje kao borba o vlast u svijetu, dakle iz težnje k jedinstvu svijeta (dakako na klasnoj osnovi), ili barem k jedinstvu jednog djela svijeta kod manjih, ujedno cijepa svijet, koji je prema tome u neku ruku više bio ujedinjen kada je bio, u prijašnjim razdobljima, slabije ujedinjen.

Tek s internacionalnom borbom proletarijata razvija se težnja, stvarna i idejna, za pravim ujedinjenjem svijeta i ukidanjem nacija kao neprijateljskih, nejednako razvijenih jedinca. No baš tom borbom nacije, zblizujući se, ujedno i postaju doista potpuno nacijama, jer nestaje unutrašnje klasne borbe, nacija nije više samo vladajući sloj nad barbarskim temeljem. U borbi za socijalizam dakle nacije dolaze do svog vrhunca i ujedno odumiru.

Od suprotnosti barbarstvo-civilizacija do modernih imperijalističkih suprotnosti raste dakle »nacija«, t. j. jedinica, koja negira općenitost, da bi se svrstala u općenitost. Etape toga procesa dio su općeg procesa klasne borbe, borbe u konačnoj liniji za ukidanjem klasa i pobjedu čovječanstva.

4. Bilješka o nacionalističkim deformacijama historije.

Od barbarstva do imperijalizma neprestano se historija vidi deformirano, neprestano se stvaraju iluzije i mitovi o prošlosti u skladu s karakteristikama etape s koje se gleda. Sve bi se možda dale svesti na odraz barbarstva, koje traje sve do dovršenja nacija: od prastarih rodovskih fantazija o praroditeljima do romantičnog narodnjaštva i imperijalističkog rasizma. I onda kad je gledanje na historiju tobože protubarbarsko, kao na pr. u prosvjetiteljstvu ili u apologijama imperijalizma na bazi kulturtregerstva upravo je postojanje barbarstva ono, što omogućuje takovo shvaćanje, ili, kao u ovom drugom slučaju, čak iz njega progovara. Barbarstvo je nosilac nacionalizma, onoga što je negativno u naciji, ono što ističe sebe na štetu cjeline i cjelovite istine.

Međutim nacije i njihov relativni rang u historiji nuždan su razvoj bez ičijih zasluga ili krivnja, jer opća historija premašuje pojedinačne (osobne i nacionalne) volje, i sve što se u historiji zbililo, jedamput kad se zbililo, moralo

je baš tako biti. Kad danas kažemo, da je jedan događaj mogao i drukčije ispasti, da . . . , onda to znači, da upravo onaj elemenat, koji bi po našem mišljenju bio promijenio tok događaja (obično je to neka spoznaja) nije bio prisutan, da ga mi tek sada stvaramo, a kao neprisutan nije mogao djelovati, i događaji su se događali tako, kako su se dogodili. Takovoj kritici historijskih pojava, dakle nema mjesta u historiografiji, jer ne može mijenjati prošlost u prošlosti, ona je akcija u sadašnjosti, premašivanje, kritika prošle, naslijeđene situacije i prošlih, naslijeđenih misli.

A kao što u historiografiju ne spadaju etički pojmovi, jer je etika uvijek novi život, kao što ne spadaju ni praktična vrednovanja (»trebalo je postupiti ovako, a ne onako« . . .) tako u nju ne spadaju ni afektivna reagiranja sa polubarbarskog ličnog ili nacionalnog stajališta, kao što su mržnja, divljenje, zgražanje, oplakivanje vlastite prošlosti kao žrtve čovječanstva ili slavljenje njeno kao soli zemlje i sl. pred pojedinim manifestacijama historije. U historiografiji ostaje, iz nje se izvija samo spoznaja nužnosti, harmonije sveukupne historije, spoznaja praćena osjećajem vedrine, što se čovječanstvo usprkos golemih zapreka, upravo kroz zapreke, najprije prirodne, a onda kroz one koje niču upravo iz samog načina svladavanja prirode, iz društvenog razvitka, neprestano humanizira, neprestano uzdiže.

Pavao Rastovčan:

O NAŠEM ZEMLJORADNIČKOM ZADRUGARSTVU

(Povodom Uredbe o imovinskim odnosima i reorganizaciji seljačkih radnih zadruga)

I.

Da se uzmognu ispravno ocijeniti najnovije mjere, koje su kod nas donesene u oblasti zemljoradničkog zadrugarstva,¹ valja posegnuti unatrag i vratiti se na prve početke tog zadrugarstva u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji.

Koji je razlog, zašto je naša narodna vlast od samog početka smatrala potrebnim da naročitu pažnju posveti zemljoradničkom zadrugarstvu? Zašto i odakle mjere za širenje i jačanje zemljoradničkog zadrugarstva, zašto njegovo intenzivno pomaganje od strane naše narodne zajednice? Odgovor se nadaže sam po sebi. Valja samo podsjetiti na sve ono, što je rečeno i pisano o zaostalosti naše poljoprivrede i o njezinu slabom rentabilitetu, pogotovo ako se naša poljoprivreda srađuje s poljoprivredom u drugim naprednim zemljama. Mali rasparčani zemljišni posjedi u uvjetima primitivnog načina obrađivanja zemlje ne daju ni izdaleka onoliko, koliko bi mogli davati kod primjene novih naprednih agrotehničkih mjera, a primjena tih mjera pretpostavlja veće komplekse, odnosno ona je na većim kompleksima lakše i uspješnije provediva. U pitanju je veća proizvodnja uz manju radnu snagu, štednja i racionalno iskorištavanje radne snage, koja se na malim posjedima rasipa. To je pitanje kod nas naročito aktualno baš zbog silnog zamaha u razvoju industrije. Industrija i poljoprivreda međusobno su tijesno povezane, jedna je upućena na drugu. I evo to su, sažeto uzeto, osnovni razlozi, koji su opredijelili našu politiku u pitanju zemljoradničkog zadrugarstva. Pristupili smo formiranju našeg zemljoradničkog zadrugarstva i njegovu omasovljenju u želji da podignemo nizak nivo našeg zemljoradnika, da unapredimo time i razvoj cjeline, čitave naše narodne zajednice. Nismo mi, dakle, pristupili zemljoradničkom zadrugarstvu zbog kolektivizacije, koja bi bila sama sebi svrhom, zbog želje da naše zemljoradnike učinimo komunistima od danas na sutra, već zato da likvidiramo zaostalost naše poljoprivrede, pa je to i danas osnovni problem naše socijalističke izgradnje. Stvaranje krupnih zemljoradničkih gazdinstava neophodan je uvjet da se poljoprivreda uzdigne na viši nivo i da uzmogne držati korak s razvojem industrije. Nema sumnje, da se formiranje krupnih gazdinstava dađe postići i na drugi način: koncentracijom zemlje u rukama pojedinaca-kapitalista, eksproprijacijom sitnog i srednjeg seljaka i njegovim pretvaranjem u najamnog radnika na velikim posjedima. Tim je putem i išao razvoj u nekim zemljama Zapada. No ovakav postupak nije u interesu ogromne mase seljaštva, već je tom interesu direktno oprečan, a protivi se i našim socijalističkim shvaćanjima. Za seljake-zemljoradnike ostaje, dakle, kod nas jedini

¹ V. Uredbe o imovinskim odnosima i reorganizaciji seljačkih radnih zadruga (Sl. list 14/53).

put — put zadrugarstva, a to je i pravac našeg socijalističkog razvoja u poljoprivredi.

Što nam pokazuje dosadanje iskustvo sa zemljoradničkim, a napose sa seljačkim zadrugama? Ono pokazuje, da je počinjen niz pogrešaka u ovom pitanju, da nismo ostvarili cilj, koji nam se činio prilično lagan. Mi smo pristupili zemljoradničkom zadrugarstvu, kao da kolektivizacija sama po sebi rješava sve probleme. Ustvari se pokazalo, da kolektivizacija zemlje nije svestran lijek za podizanje nivoa poljoprivrede, jer nije svejedno gdje i kako, na koji se način ona provodi. Rekli smo da smo pristupili zadrugarstvu kao sredstvu za povećanje produktivnosti u poljoprivredi, za povećanje njezina rentabiliteta. Ako toga u pojedinom slučaju nema, takva zemljoradnička zadruga gubi svoj *raison d'être*. Odatle je jasno, da nemaju smisla pasivne seljačke radne zadruge. Ako se zemljoradnici udruže ne da sebi sami pomognu, već da pozivajući se na svoje udruženje u zadrugu samo nešto dobiju od cjeline, od narodne zajednice, koja zadrugarstvo kao takvo pomaže, onda je cilj takve zadruge promašen. Ako, nadalje, imamo stanovit broj zemljoradnika na malim parcelama, pa se oni onda udruže u zadrugu i obrađuju zemlju zajednički, no pritom ne proizvode ukupnu veću količinu proizvoda od one, koju su prije proizvodila odijeljena gospodarstva, onda društvo opet nema od takve zadruge nikakve koristi. Zadrugari će vjerojatno morati manje raditi, kad rade udruženi, nego kad radi svaki sam za se, no nije to samo po sebi cilj zemljoradničkog zadrugarstva, već je cilj povećanje produktivnosti u privredi. »Seljačka radna zadruga, koja zadržava isti broj ljudi uz gotovo istu proizvodnju, ne unapređuje proizvodnost rada i ne može vršiti naprednu funkciju.«² U vezi s tim opažanjima javila se potreba, da zadruge rade na bazi privrednog računa. Privredni račun se doista i nastojao provesti u pojedinim zadrugama posljednjih nekoliko godina. No to opet izaziva pitanje suviška radne snage, pitanje, kako taj suvišak pravilno iskoristiti. Ovaj se problem javlja već kod zemljoradnika-pojedinaca, koji rade na malim parcelama, i to ponajviše samo u periodu sezonskih radova. A taj se problem javlja u pojačanom obliku kod zadruga, ako se njihovo poslovanje svede na privredni račun. Rješenje je u tome, da se smanji broj poljoprivrednika uopće, pa tim pravcem kreće i razvoj u drugim naprednim zemljama. Međutim, mi smo zapravo proces odlazanja suvišne radne snage s poljoprivrede, proces njezina smanjenja, s radnim zadrugama usporili.³ Kako da ponovo otpočnemo taj proces? To pitanje postavlja sebi naši teoretičari, pa tako i Vladimir Bakarić (u članku cit. u noti 2). Kao jedno od sredstava za pravilno iskorištavanje radne snage on navodi omogućenje šire investicione djelatnosti nižim jedinicama, komunama i zadrugama. Razvoj je već krenuo tim pravcem, dok je prije država bila osnovni investitor. Zatim stvaranje mogućnosti da komune i zadruge razviju industrijsku proizvodnju, pa zaposlenje suviška radne snage na javnim radovima i t. d., i t. d. »Seljačka radna zadruga, koja će omogućiti modernizaciju poljoprivrede i koja će dati novo zaposlenje radnoj snazi, vrlo je važna stvar za izgradnju socijalizma. Radna zadruga, koja konzervira sadašnje stanje, mora međutim propasti.«⁴ Zatim Bakarić predviđa pored zadruga i osnivanje modernih poduzeća za proizvodnju poljoprivrednih proizvoda. Takva poduzeća bit će rentabilnija od radne zadruge, jer je ovaj oblik poslovanja moderniji od onog u seljačkoj radnoj zadrugi.⁵

² Bakarić »O daljnjem razvitku naše poljoprivrede«, »Borba« br. 300/52.

³ V. o tom Bakarić u članku cit. u noti 2, »Borba« br. 301/52.

⁴ Bakarić u članku cit. u noti 2, »Borba« br. 303/52.

⁵ »Borba« br. 303/52.

Proučavanje zadružne problematike trajna je briga naših rukovodilaca. U govorima maršala Tita, koji su održani u različitim mjestima i u različito doba, neprestano se tretira i taj problem. U jednom govoru (u julu 1951) Tito kaže: »Kod nas formiranje novih zadruga i stvaranje zadrugarstva, t. j. pretvaranje zaostalih poljoprivrednih gazdinstva u bolja i naprednija, socijalistička gazdinstva ide mnogo teže, nego što smo mi to mislili.« Među razlozima za to navodi, da smo »donekle podcijenili i nismo dovoljno uzeli u obzir naše mogućnosti da tim zadrugama damo što im je potrebno za brz i pravilan razvoj, a u prvom redu poljoprivredne mašine.«⁶ Da to nismo mogli, razlog je opet naš spor sa SSSR-om, koji nas je prinukao na preorijentaciju naše privredne politike. — U jednom drugom govoru (u septembru 1951) Maršal kaže: »Mi nismo pristupili stvaranju zadruga zbog toga, što je to bio naš čef, zbog toga, što smo htjeli da stvorimo od seljaka nekog kolektivca, koji će jesti na kazanu i koji će morati u tim zadrugama da se potčini nekom diktatu, iako nam neki to podmeću. Ne, stvaranje zadruga je životno pitanje nove socijalističke Jugoslavije...« I dalje: »... naša je krivica, što smo mi gore bili nedovoljno budni i dozvolili, da izvjesni rukovodioci dolje prebrzo forsiraju stvaranje zadruga i tamo, gdje za to nije bilo uslova.«⁷ Opet u jednom daljnjem govoru (u oktobru 1951) Tito kaže: »Mi ne možemo danas stvarati takva gazdinstva, kao što su ih devetnaestog stoljeća stvarali Amerikanci, mi ne možemo stvarati takva gazdinstva na onaj način, na kakav su ih još prije osamnaestog stoljeća stvarali, recimo, Englezi. A kako su ih stvarali? Oni su stvarali velika poljoprivredna gazdinstva ne na taj način, što bi kolektivizirali seljaka, nego tako, što su ga skidali sa zemlje, stvarali ta krupna gazdinstva i prisiljavali seljaka da na njima radi kao običan najamni radnik ili da ide u fabriku. Nitko ne može reći danas, da to nije bilo tako. Na taj način su uzimana čitava sela i farme, jer je to bila državna potreba.«⁸ — A u govoru od 7. jula 1952. maršal Tito je rekao: »Vi znate, da smo mi prošle godine poduzeli mjere, da se nepravilnosti, koje su bile činjene odozgo kod stvaranja radnih zadruga isprave do izvjesnog stupnja, da se zadruga, koje su bile apsolutno pasivne, a koje su bile višeg tipa, pretvore u opće zadruga, jednom riječju, da se prilagode uslovima, u kojima se nalaze i rade.« I dalje: »Mi smo bili protiv sovjetskih metoda i šablona, koje smo usvojili u početku, i moram da kažem, da one još uvijek nisu u potpunosti nestale.«⁹ — Smatram potrebnim citirati bar gornje izvode iz reda drugih u istom smislu, sve to za dokaz činjenice, da se kod nas u pitanju zemljoradničkog zadrugarstva od prvog početka zauzela pravilna linija s obzirom na potrebu i cilj zadrugarstva, pa se ta linija nije mijenjala. Radi se tek o promjeni u pojedinim mjerama, da se postigne cilj, koji je već od početka pravilno označen.

I Kardelj je u svom članku »O nekim problemima naše politike na selu«, koji je objavljen uoči donošenja Uredbe o imovinskim odnosima i reorganizaciji seljačkih radnih zadruga (Sl. list. br. 14/1953),¹⁰ upozorio na neke momente, koji su očito bili odlučni i za ovu posljednju Uredbu. »Činjenica je, da je sva naša privreda stavljena u uslove slobodne utakmice ekonomskih snaga, dok je poljoprivreda, a naročito velik dio zemljoradničkog zadrugarstva, još uvijek u velikoj mjeri ukliještena u administrativnu kontrolu i u razne vještačke oblike, koji se mogu održavati isključivo i samo zbog toga, što su podržavani administrativnim sredstvima.« »Radne

⁶ »Borba« br. 178/51.

⁷ »Borba« br. 230/51.

⁸ »Borba« br. 239/51.

⁹ »Borba« br. 160/52.

¹⁰ »Borba« br. 86/53.

zadruga ostaju kao jedan od razvijenijih socijalističkih oblika poljoprivredne proizvodnje. Međutim, da bi one zauzele svoje pravo mjesto, treba ih danas prije svega osloboditi kolebljivog elementa i staviti ih u iste ekonomske uslove sa svim ostalim proizvođačima, da bi mogle da pokažu svoju pravu ekonomsku vrijednost. Zato treba, prije svega, stvarno i dosljedno obezbijediti potpunu dobrovoljnost ulaska i izlaska iz zadruga — pristupajući, naravno, realizaciji ovog principa odmah, ali organizovano i bez jednostranih postupaka.« — Govoreći o mišljenju, da su mnoge radne zadruga stvorene prisilno, pa da upravo te zadruga danas preživljavaju krizu, drug Kardelj kaže: »Mislim, da takva mišljenja precjenjuju ulogu pojava prisiljavanja upravo zbog toga, što ne shvataju pravu ekonomsku suštinu sadašnjih teškoća u radnim zadrugama. Prisiljavanja je, dakako, tu i tamo bilo, ali u ono vrijeme ono nije imalo neku odlučujuću ulogu. Sami tadašnji ekonomski odnosi bili su pogodni za stvaranje radnih zadruga. One su često nastajale kao zaštita seljaka pred obavezama, kojima je u ono vrijeme morala biti opterećena poljoprivredna proizvodnja.« »Velik dio seljaštva ušao je u radne zadruga, da bi više dobio od društva, odnosno da bi mu manje davao, a ne da bi više i bolje proizvodio i time poboljšao svoj životni standard.« Sad su, međutim, prilike promijenjene. »Suština je u promijenjenim ekonomskim odnosima. Velik dio radnih zadruga uopće nije imao uslova da se razvije u krupno i moderno socijalističko gazdinstvo.« No u eri administrativnog upravljanja privredom, u uslovima državnog monopolizma i administrativne raspodjele društvenih proizvoda te su slabosti naših radnih zadruga bile prikrivene. U novim ekonomskim uslovima to je, međutim, moralo doći do izražaja. — I Kardelj upozoruje na to, da se, posvećujući pažnju zemljoradničkom zadrugarstvu, ne smiju zanemariti drugi socijalistički oblici u poljoprivrednoj proizvodnji, koji mogu biti veoma značajni, a napose razvijanje čitave mreže socijalističkih poduzeća, odnosno poduzeća, koja služe poljoprivredi. — Konačno, zaključujući s citatima, smatram potrebnim naglasiti, da je princip dobrovoljnosti pri stvaranju zadruga konstantno naglašavao već od početka i naš CK KPJ. Upućujem na Rezoluciju II. plenarnog zasjedanja CK KPJ o osnovnim zadacima Partije u oblasti socijalističkog preobražaja sela i unapređenja poljoprivredne proizvodnje od januara 1949.,¹¹ i Rezoluciju III. plenuma CK KPJ o tekućim zadacima borbe za Petogodišnji plan od januara 1950. godine.¹²

II.

Onome, tko ima u vidu cilj našeg zemljoradničkog zadrugarstva, kako je on od samog početka pravilno obilježen, tko ima u vidu ispitivanje i iskustva na terenu pa česte kritike naših najodgovornijih rukovodilaca i teoretičara u različitim govorima i člancima — a od čega je gore citiran samo malen dio — nova Uredba o imovinskim odnosima i reorganizaciji seljačkih radnih zadruga ne dolazi neočekivano. Ona se ukazuje samo kao zaključak, koji se morao neminovno povući iz dosadašnjeg stanja na terenu. Ona ne znači, da se stvari prelamaju preko koljena, a jednako ne znači ni to, da mi napuštamo zadrugarstvo, a pogotovo ne znači, da je pitanje podizanja naše poljoprivrede skinuto s dnevnog reda, jer ono ostaje i dalje naš osnovni problem. No u današnjoj etapi slobodnog privrednog razvoja želi se ukloniti ono, što ne postizava svoj cilj, a što se moglo dosada održati samo putem administrativnih mjera, žele se ispraviti stanovite pogreške učinjene na terenu, želi

¹¹ »Borba« br. 29/49.

¹² »Borba« br. 2/50.

se zemljoradnicima omogućiti da potpuno slobodno odluče, hoće li ostati u radnoj zadruzi ili ne, odnosno da sami izaberu onu zadružnu formu, koja im najbolje odgovara. S toga gledišta valja, dakle, ocijeniti i novu Uredbu.

Nova Uredba stvarno sadrži odredbe u dvojakom pravcu. S jedne strane, ona daje propise za reorganizaciju i likvidaciju seljačkih radnih zadruga; s druge pak regulira pitanje pojedinačnog istupanja iz seljačke radne zadruge.

Skupština seljačke radne zadruge može odlučiti, da se zadruga reorganizira u drugu vrstu zemljoradničkih zadruga, kad to predloži većina članova zadruge. — Skupština rješava o reorganizaciji i onda, kad većina članova zadruge podnese prijavu za istupanje iz zadruge. — Ako se većina članova izjasni za reorganizaciju, preostali članova ili njihov dio mogu odlučiti da nastave s radom seljačke radne zadruge (čl. 10). — Reorganizacija seljačke radne zadruge može se izvršiti: 1. spajanjem cijele seljačke radne zadruge s postojećom zemljoradničkom zadrugom; 2. pripajanjem jednog dijela seljačke radne zadruge postojećoj zemljoradničkoj zadruzi, dok drugi dio članstva ostaje u seljačkoj radnoj zadruzi, ili osniva novu seljačku radnu ili novu zemljoradničku zadrugu; 3. osnivanjem nekoliko novih seljačkih radnih ili novih zemljoradničkih zadruga uz postojeće seljačke radne zadruge. — Spajanje cijele seljačke radne zadruge ili pripajanje jednog njezina dijela postojećoj zemljoradničkoj zadruzi može se izvršiti samo uz suglasnost zemljoradničke zadruge (čl. 11). — Skupština seljačke radne zadruge donosi odluku o likvidaciji zadruge, kad većina članova podnese prijavu za istupanje, a zadruga se ne reorganizira niti nastavlja s radom s umanjenim brojem članova (čl. 30). — Doneseni su detaljni propisi o vraćanju zemlje i o reguliranju obveza seljačke radne zadruge, koja se reorganizira na jedan od navedenih načina ili koja likvidira. Pritom je važno, da se pravi razlika s jedne strane između zemlje i ostale imovine, koju su pojedinci bili unijeli u zadrugu, i s druge strane onoga, što je stečeno sredstvima zadruge. Zemlja, zgrade, inventar, stoka i ostali fondovi seljačke radne zadruge, stečeni iz sredstava zadruge, ne mogu se, kao zadružno vlasništvo, u slučaju prestanka zadruge ili istupanja pojedinih članova zadruge dijeliti članovima zadruge (čl. 7). — Važno je nadalje, da istupom pojedinog člana iz zadruge, odnosno likvidacijom zadruge ne prestaje osobno jamstvo za dugove zadruge. Vlasnici vraćenih zemljišta i zgrada jamče za dio duga zadruge, koji je postojao na dan njihova istupanja iz zadruge, razmjerno vrijednosti zemljišta i zgrada, koji su im vraćeni, prema ukupnoj vrijednosti zadružne imovine. No ova odredba ne važi ipak za one vlasnike vraćenih zemljišta i zgrada, koji nisu primali rentu od zadruge i nisu radili u zadruzi, jer nisu bili u mogućnosti da rade (čl. 27). — U slučaju likvidacije zadruge članovi zadruge preuzimaju, razmjerno vrijednosti vraćenih zemljišta i zgrada, dugove zadruge, koji se nisu mogli namiriti iz zadružne aktive (čl. 31., st. 3). (O pitanju jamstva članova za slučaj reorganizacije seljačke radne zadruge v. čl. 13. toč. 3.).

Narodni odbor kotara može poništiti zaključak skupštine o reorganizaciji, ako nema dovoljno jamstva, da će se racionalno gospodariti s imovinom u zadružnom vlasništvu (čl. 14. i 16.). U slučaju likvidacije kotarski savez zemljoradničkih zadruga može tražiti, da mu se imovina seljačke radne zadruge stavi na raspolaganje, dakako uz preuzimanje odgovarajućih obveza likvidirane zadruge. On može tu imovinu, u sporazumu s narodnim odborom kotara, ustupiti na korišćenje drugoj zadruzi ili je dati na upravu privrednom poduzeću. — Kotarski savez zemljoradničkih zadruga može, u sporazumu s narodnim odborom kotara, osnovati poduzeća, koja će vršiti usluge zemljoradnicima upotrebom sredstava, koja su ulazila u ovaj

dio zadružne imovine. — Na privrednu organizaciju, koja preuzme zadružnu imovinu, prelazi i dio obaveza seljačke radne zadruge, razmjerno vrijednosti preuzete imovine (čl. 15). — U slučaju likvidacije preostala aktiva i sredstva za rad prestale zadruge prenose se na kotarski savez zemljoradničkih zadruga, koje će s njima raspolagati u suglasnosti s narodnim odborom kotara (čl. 31., st. 5; v. i čl. 8 Uredbe). — Što se tiče općenarodne imovine, koja je pojedinoj zadruzi bila dana na korišćenje, s tom imovinom raspolaže u svakom slučaju reorganizacije seljačke radne zadruge narodni odbor kotara (čl. 17., st. 1.).

U slučaju kad se seljačka radna zadruga reorganizira ili likvidira, osniva se komisija sa zadatkom da uredi imovinske odnose. — Komisija ima 9 članova, od kojih predsjednika i jednog člana imenuje narodni odbor kotara, 2 člana kotarski savez zemljoradničkih zadruga, a 5 članova bira skupština zadruge (čl. 35.). — Komisija donosi rješenje o rasporedu imovine i dugova, t. zv. rasporedno rješenje (čl. 36.). Rasporedno rješenje komisija dostavlja narodnom odboru općine, na čijem se području zadruga nalazi. Narodni odbor općine poziva interesente da razgledaju rasporedno rješenje i stave svoje primjedbe. Komisija dostavlja zatim rasporedno rješenje zajedno s primjedbama kotarskom sudu na odobrenje (čl. 43.).

Što se tiče pojedinačnog istupanja iz seljačke radne zadruge, valja razlikovati dvije stvari: propise za budućnost i prelazne odredbe u tom pravcu, koje imaju likvidirati sadašnje stanje i ukloniti prigovore, da je pristupanje radnoj zadruzi bilo u pojedinom slučaju iznuđeno.

Član seljačke radne zadruge može istupiti iz zadruge u godini, u kojoj mu ističe rok određen za to pravilima ili ugovorom. Ako rok nije određen, član zadruge ima pravo da iz zadruge istupi u trećoj godini nakon stupanja u zadrugu, ne računajući godinu, u kojoj je u zadrugu stupio. — Ako član zadruge ne istupi iz zadruge u godini, u kojoj mu ističe rok za istupanje, taj se rok produžuje za slijedeće tri godine. — Član zadruge, koji želi istupiti iz zadruge, mora svoj zahtjev podnijeti zadruzi najkasnije do 1. srpnja one godine, u kojoj ima pravo istupiti. Zahtjev se podnosi pismeno bilo neposredno zadruzi, bilo preko pošte ili preko kotarskog suda. — Istupanje iz zadruge vrši se samo sa danom 1. listopada. — Iznimno, skupština može u godini 1953., uz suglasnost narodnog odbora kotara, odrediti druge rokove, ali u tom slučaju ne može proteći manje od 30 dana od posljednjeg dana, kad član zadruge ima pravo podnijeti prijavu za istupanje pa do dana istupanja. — Zadruga se može sporazumjeti s pojedinim članovima i o drugim uvjetima istupanja, ukoliko se time ne štete interesi zadruge. Odluku o tome donosi upravni odbor zadruge (čl. 20.).

Član postojeće seljačke radne zadruge može u godini 1953. istupiti iz zadruge bez obzira da li mu je istekao trogodišnji rok, predviđen u čl. 30. Osnovnog zakona o zemljoradničkim zadrugama. — Član zadruge, koji želi u godini 1953. istupiti iz zadruge, dužan je prijavu za istupanje podnijeti najkasnije do 1. srpnja 1953., odnosno do dana, koji odredi skupština zadruge u smislu st. 5, čl. 20 ove Uredbe. — Članu zadruge, koji po prethodnom stavu ne podnese prijavu za istupanje, počinje teći nov trogodišnji rok u smislu st. 2., čl. 20 ove Uredbe, ako ugovorom ili pravilima nije drukčije određeno (čl. 48.).

Važne su odredbe, koje imaju cilj spriječiti samovoljan postupak zadrugara. Predviđene su kazne za članove seljačke radne zadruge, koji nakon stupanja na snagu ove Uredbe uzmu u posjed imovinu unesenu u zadrugu ili drugu zadružnu imovinu, prije nego što bude proveden propisani, gore prikazani postupak.

Na kraju nekoliko kritičkih primjedbi na donesenu Uredbu, primjedbi tehničke prirode.

Uredba ne regulira odnos svojih propisa prema propisima Osnovnog zakona o zemljoradničkim zadrugama (Sl. list br. 49/49), kojemu je ime promijenjeno Zakonom o ovlaštenju narodnih republika za odstupanje od saveznih općih zakona (Sl. list br. 45/51) u Opći zakon o zemljoradničkim zadrugama. Ona ne sadrži ni općeniti inače običajan propis, da se odredbe cit. zakona stavljaju van snage samo ukoliko su u protuslovlju s Uredbom. Tako u ovom pitanju nastaje nejasnoća.

Navedena nejasnoća postaje utoliko veća, što se u prvih 9 članova (»Opće odredbe«) Uredba u jednu ruku ne ograničuje na slučajeve reorganizacija zadruga, a u drugu ruku ti članovi imaju vanredno široku stilizaciju, koja upućuje na potpunu neovisnost o bilo kakvim organizacionim propisima. Prema čl. 1.: »Seljačku radnu zadrugu, kao proizvođačku zadrugu zasnovanu na zajedničkoj obradi zemlje, zemljoradnici osnivaju i imovinske odnose u njoj utvrđuju samostalno.« Prema čl. 2.: »Odnosi između seljačke radne zadruge i njezinih članova utvrđuju se pravilima zadruge i ugovorom.« Prema čl. 3.: »Pravilima seljačke radne zadruge utvrđuju se organi i oblici upravljanja zadrugom, prava i dužnosti njezinih članova, organizacija rada i odredbe o poslovanju. — Seljačka radna zadruga donosi svoja pravila samostalno.« Prema čl. 4.: »Ugovorom se utvrđuje način i opseg unošenja zemlje, zgrada i sredstava za rad, kao i imovinski odnosi, koji iz tog proistječu. — Ugovor o imovinskim odnosim sklapa se slobodno, na temelju općih načela imovinskog prava, a u skladu s pravilima zadruge. — Ako se nakon stupanja zemljoradnika u zadrugu pravila promijene, tako da dode do nesuglasnosti između pravila i ugovora, za uređenje imovinskih odnosa između zadruge i njezina člana ostaje mjerodavan ugovor.« Spominju se, dakle, samo pravila i ugovor, pa se javlja sumnja, može li neka organizacija biti bez ikakvih okvirnih propisa i ne će li se ona na taj način izroditi u pojedinom slučaju u sasvim nešto drugo od onoga, što bi po svojoj zamisli imala biti. Okvirni propisi nove Uredbe svode se na ono, što se može izvesti iz definicije čl. 1. Uredbe. Bez organizacionih propisa nije bilo zadruga ni u staroj Jugoslaviji, a nema ih ni drugdje, kao što uostalom nema ni takvih trgovačkih društava. I naša privredna poduzeća vezana su na stanovite okvirne propise. — Nadalje, da li nadležni državni organ mora odobriti pravila zadruge? Riječi čl. 3., st. 2, da seljačka radna zadruga donosi svoja pravila samostalno, te uputa na opća načela imovinskog prava u čl. 14., st. 2, kao da govore protiv toga. — Bi li se zadruga mogla osnovati bez nadzornog odbora, kako ga predviđa Osnovni (opći) zakon o zemljoradničkim zadrugama? Ako se držimo samo slova Uredbe, čini se, da bi to bilo moguće, a ipak mislim, da to ne može biti. — Što je sa zaštitom zadružne imovine? Očito se ne misli na ukidanje čl. 9. i 10. Općeg zakona o zemljoradničkim zadrugama, a ti su svakako širi od čl. 7. Uredbe. — Toliko, da spomenem tek primjerice neke najvažnije stvari. U čl. 54. kaže se, doduše: »O provedbi ove Uredbe starat će se državni sekretari za poslove narodne privrede narodne republike. Oni

će donositi u suglasnosti s republičkim izvršnim vijećem potrebna uputstva za provedbu ove uredbe i vršiti nadzor nad izvršenjem ove uredbe. — Ovlašćuje se savezni Državni sekretar za poslove narodne privrede da u suglasnosti sa Saveznim izvršnim vijećem može donositi propise za izvršenje ove uredbe.« I jednim i drugim putem mogu se, dakle, nejasnoće ukloniti. No ipak mislim, da je to trebalo riješiti već u samoj Uredbi saveznog značaja, jer se radi o osnovnim načelima, a prema Ustavnom zakonu osnovno zakonodavstvo o privrednim organizacijama spada u nadležnost saveznih organa.

Dr. Branko Gavella:

NEKOLIKO MISLI O TEORIJI UMJETNIČKE NASTAVE

I.

Činjenica da smo u kratko vrijeme bili prisiljeni osnovati ili bar reorganizirati čitav niz ustanova za višu umjetničku nastavu izazvala je mnogo razmatranja i diskusija, koje su se, nažalost, ograničile uglavnom na probleme praktične organizacije dok se prilično zanemarilo ulaženje u načelna pitanja takve nastave. Temeljno pitanje — kako da se umjetnost, koja se već po svojoj biti tako uočljivo razlikuje od običnih naučnih predmeta učini objektom naučavanja, prepušteno je praktičnom snalaženju pojedinih nastavnika. Bez mnogo analize zanemarila se na primjer, temeljna činjenica, da se svaka umjetnička nastavna praksa mora u neku ruku ipak bazirati na jasnoj orijentaciji o samoj biti te umjetnosti. Budući da je nemoguće u praktičnom djelovanju ne uzimati za podlogu određeno gledanje na suštinu umjetnosti, a da se ipak vrlo rijetko pokušavalo takvo gledanje razbistriti do efektivnih jasnoća uvukli su se u našu praksu neki šutke primljeni surogati već neke konačne analize.

Prepuštanje nastavnicima i ustanovama da se u svom praktičnom radu nekako na svoj način snađu u tom kompleksu temeljnih teoretskih pitanja, ne bi bilo ni tako opasno, da se baš u to snalaženje nije uvukla jedna pretpostavka, koja se naoko činila samo nekom praktičnom izlaznom točkom, a zapravo je u sebi involvirala ma da neopaženo, jednu teoretsku koncepciju, punu najodlučnijih praktičnih konzekvenca. Ta se pretpostavka osniva na vjerovanju da postoje neke specifične tehničke, zanatske komponente u umjetnosti. Mnogi su nastavnici uspavali svoju umjetničku svijest pomoću te pretpostavke, uvjereni da su u njoj našli jasno ograničeni teren za konkretnu umjetničku nastavu te da pritom nisu prisiljeni da ulaze u neke kompliciranije umjetničke probleme.

Vjera u postojanje nekog naročitog tehničkog i zanatskog sektora umjetnosti tako je raširena i kod naših nastavnika i kod naših umjetnika, da znam da ću ispasti kao opasni »krivovjerac«, ako se ovdje usudim glasno i jasno izreći svoje mišljenje, da je takvo gledanje, koje naoko izgleda kao neka posve evidentna i lako upotrebljiva praktična maksima, u suštini plod jednog teoretski vrlo određenog estetskog nazora, kojega bi se i najgorljiviji pristaša te takozvane tehnike smjesta odrekli, kad bi im se ono ukazalo pred očima u svojoj svojoj teoretskoj biti.

Glavna je svrha moga izlaganja da baš u tom pitanju pokušam doći do nekih jasnijih pogleda. Da ponovim: nazor da u umjetnosti postoji nešto, što bi se moglo kao čista tehnika, zanat, svesti na neke određene formule, pravila

i zakone, koji se dadu učiti i naučiti, kao što se uče zanati, i koji bi bili neka temeljna pretpostavka i preduvjet za umjetnička stvaranja, nije neka nevinna i teoretski irelevantna praktična maksima, već konzekvenca jedne prilično primitivne i naivne formalističko-dualističke umjetničke orijentacije, koja ne može ostati bez štetnih posljedica za učenikov umjetnički razvitak. Prema toj formuli, naime, da bi se dobilo neko umjetnički neutralno mjesto, mjesto, na kojem bi se mogla ostaviti po strani sva složena pitanja umjetničkog stvaranja, neko mjesto, dakle, čisto tehničko zanatskog baratanja umjetničkim sredstvima, treba pretpostaviti kidanje umjetnosti na dvije zasebno eksistentne komponente, t. j. na jednu materijalnu, koja živi svojim zasebnim tehničkim životom, i na neku maglovitu, recimo idejnu, koja živi u nekoj čudesnoj sferi, koju je teško ako ne i nemoguće onako točno odrediti, kao što je ona prva određena svojim evidentnim i za umjetničko stvaranje neobično korisnim formulama.

Kao model takvog nekritičkog dualizma služi, naravno, onaj stari fatalni dualizam forme i sadržaja, koji prožima cijelo nekritično gledanje na umjetnost uopće. Uvlačenje toga nekritičnog, primljenog dualizma unosi još više magle u takva estetska gledanja preko činjenice, da se pojmovi forme i sadržaja i svi njihovi derivati primjenjuju u najdvoismislenijem smislu. Vulgarni sadržaji takvih pojmova, kako ih upotrebljavamo u običnom životu za izražavanje nekih prividno apstraktnih pojava, brkaju se s ostacima smisla, koji su ti pojmovi imali u klasičnoj filozofiji i estetici. Brka se zatim pojam sadržaja u umjetničkom smislu s pojmom sadržaja kao općeg oblika nastupanja psihičkih i fizičkih realnosti.

Budući da ona temeljna pretpostavka o postojanju neke naročite umjetničke tehnike počiva, kao što smo vidjeli, na neke vrsti dijeljenju umjetničkih sfera i budući da ona, ma da i nekritički, zaista dotiče jedan problem, koji igra značajnu ulogu u umjetničkom stvaranju, pokušajmo se u tom pitanju nekako orijentirati i uzmimo za prvi putokaz takve orijentacije ona dva naoko tako jasna pojma, kao što su forma i sadržaj.

Da ne bismo morali suviše ulaziti u neka teoretska izlaganja, pokušajmo se orijentirati na jednom primjeru uzetom s područja, na kome se možda s najviše autoritativnog uvjerenja govori o postojanju neke veoma određene tehnike. Uzmimo, na primjer, Shakespeareovu tragediju »Hamlet« i kušajmo na njoj odrediti, što je kod nje zapravo forma, a što sadržaj. Na prvi će pogled svatko odgovoriti, da se njegova dramatska forma sastoji u podjeli na činove, prizore i t. d. No i najmanji pokušaj podrobnije analize pokazat će nam, da ta podjela nema veće značenje od ortografskih znakova u kojem god tekstu. A ako želimo ući dublje u funkciju takvih ortografskih znakova vidjet ćemo odmah, da su oni bitne oznake samoga sadržaja i da taj sadržaj ne živi nekim drugim »sadržajnijim« životom, ako ga odijelimo od tih cezura.

Vidimo, dakle, da je ta takozvana formalnost samo posve sadržajno određena. Ako uzmemo kao formu Hamleta dijaloge, u kojima nam se on predstavlja, i onda ćemo odmah vidjeti, da bi promjena te dijalogične »forme« u direktno pripovijedanje značila i temeljnu sadržajnu promjenu i temeljnu promjenu našeg odnosa prema tom sadržaju: S tim pojmom forme, dakle nikako se ne možemo odijeliti od sadržaja kao takvog. Pokušamo li pak pronaći značajnost te forme u nekoj temeljnoj »ideji« Hamleta, i opet ćemo odmah vidjeti, da se, čim kušamo tu takozvanu ideju točnije odrediti moramo poslužiti čisto sadržajnim oznakama.

Da bismo se nekako riješili tog labirinta, a da ipak pronađemo pravi izvor onog nekritički postavljenog dualiteta, pokušajmo ipak analizom Hamleta doći do nekih rezultata. Hamlet postoji kao Shakespearova tragedija, ali postoji i kao sadržaj jedne kronike. Razlika je među tima dvjema pojavama u materijalu, iz kojega su građena oba dijela. Na prvi pogled čini se, da osim tih dviju različitih umjetničkih realizacija (ne zaboravimo, naime, da je i ta kronika, ma da u rudimentarnom obliku, ipak u neku ruku umjetnički usmjerena) postoji još i neka zasebna oblikovno neutralna podloga kao zajednički izvor obiju realizacija.

Kod takvog se gledanja zaboravlja, da i ta takozvana, neutralna podloga živi u obliku nekog materijala, bio to unutarjni psihološki materijal sjećanja, zamišljanja znanja ili štaviše i živi materijal, u kojem predmnijevamo, da su se događaji, opisani u kronci, zaista zbili, dakle materijal preko kojeg smo mi navikli primati našu aktuelnu stvarnost, ili srodan materijal, u kojem mi sebi tu stvarnost predočujemo u našoj fantaziji — da je, dakle, i ta navodno neutralna podloga oblikovana u nekom određenom materijalu. To oblikovanje preko materijala nedjeljivo je od sadržaja, jer već sam pojam materijala upućuje nas na svoju blisku srodnost s pojmom sadržaja. A postojanje samog sadržaja ne da se zamisliti izvan materijala, preko kojega on uopće dobiva mogućnost da za nas bude sadržaj. Razlike materijala postaju estetski relevantne tek po našem odnosu prema njima, po našoj selekciji sadržaja, po različnim akcentima, koje dajemo tim materijalnim sadržajima.

Prema tome, očito je, kako se uz najrudimentarniji pokušaj analize onaj naivni dualizam između forme i sadržaja pretvorio u funkcionalni polaritet umjetničkog materijala i našeg *aktivnog* odnosa prema njemu. Zadaća je opširnije i temeljitije analize ne dopustiti, da se taj polaritet, ta funkcionalna dvojnost razbije o neki stvaran, možda i metafizički dualizam. Mi ga ovdje uzimamo samo u smislu heuristički pogodne izlazne točke, koja će nam olakšati orijentaciju u pitanju postojanja neke zasebne umjetničke tehnike.

Čim ovu funkcionalnu dvojnost pobliže razmotrimo, vidjet ćemo, da će biti vrlo teško naći u njoj mjesto rezervirano za neko naročito predumjetničko ili umjetnički neutralno baratanje oko materijala. Čim, naime, naš odnos prema tom materijalu poprimi i najrudimentarniju umjetničku intenciju, odmah smo se našli već u potpuno umjetničkoj domeni, jer izvan tog našeg estetskog odnosa prema materijalu i izvan njegovih raznih mogućnosti ne postoji nikakva druga oznaka za umjetnost kao takvu. Nema, prema tome, nikakva smisla postavljati neke razlike — a da te razlike imaju uopće neki smisao — između neke pripravne, zanatske aktivnosti i umjetničke aktivnosti kao takve, jer čim se stanemo odnositi umjetnički prema materijalu, već smo u punoj umjetničkoj aktivnosti.

Postoji, dakle, samo estetsko pitanje prijelaza ili transformacije našeg umjetnički irelevantnoga odnosa prema materijalu u odnos estetski usmjeren. No to pitanje nije takve naravi, da bi se moglo rješavati tehnički, jer je ono centralni problem estetike, t. j. analize svih naših mogućih odnosa prema stvarnosti i određenje nekog naročitog mjesta za estetski odnos.

Nema sumnje, da smo tim centralnim estetskim problemom dotakli i centralni problem umjetničke pedagogike, a kako ćemo poslije vidjeti, trebat će za njegovo rješenje potražiti mnogo djelotvornija sredstva, nego što nam ih može pružati zanatsko gledanje.

Ostaje međutim, otvoreno pitanje ne bi li se u činjenici, da mi i izvan umjetničkog gledanja doživljujemo stvarnost u materijalu, koji pobiti svoje egzistencije nije različan od materijala koji živi u umjetničkom djelu, našla neka neutralna, recimo tehnička sfera toga materijala, a prema tome i mogućnost nekog umjetnički propedeutičkog proučavanja tog materijala. Ta mogućnost svakako postoji, no ona je samo onda korektno upotrebljiva, ako smo kod njene primjene ponajprije potpuno svijesni, da to, što u tom slučaju činimo, nije umjetnost i da prema tomu sve formule, koje bismo našli na tom području, nisu neko sredstvo, koje može garantirati već samo po sebi estetska postignuća a drugo ako smo svijesni činjenice, da baš u *prijelazu* iz te umjetničke irelevantne sfere u aktivitet umjetnički leži i centralni pedagoški problem.

Htio bih podvući još neke probleme, koji se pojavljuju u vezi s pitanjem takozvane tehnike. Rudimentarni aspekt takva jednog problema već sam dotaknuo kad sam spomenuo imanentnu tendenciju nekih takozvanih tehničkih formula, nastalih proučavanjem samog materijala — postaviti se kao neke regulativne norme umjetničkog stvaranja. U toj tendenciji, naime, leži nova opasnost takva tehnički ograničenog gledanja, jer se ponajprije njime prelazi šutke i olako preko teškog i estetski odlučnog problema o mogućnosti i suštini nekih normativnih estetskih postavki uopće, a nadalje i zbog toga što se neke shematske i površne apstrakcije, proizašle iz bavljenja s naravi umjetničkog materijala, nekritički proglašuju nekim regulativnim normama za određivanje estetskih vrijednosti ili štaviše garantnim uputama za samo umjetničko stvaranje.

Za bolje objašnjenje ovoga što sam rekao, bit će korisno, da se vratimo na naš primjer s Hamletom. Izabiranjem stanovitih općih crta te tragedije i cijelog niza njoj sličnih literarnih produkata, koji nose zagarantirani pečat »remek-djela«, pronađene su neke sheme, u kojima se ta djela prezentiraju, i prema tim se shemama onda oblikuju i neki pojmovi dramatičnosti, tragičnosti scenskog djelovanja i t. d. Takve se sheme onda proglašuju nepovredivim zakonima poetike, drugim riječima, postavi se cijeli sistem nekih dramaturških poetičkih normi ili se postavljaju sheme nekih točno ograničenih literarnih vrsta, i svako neslaganje s tima shemama i normama pretvara se u estetsku anatemu. Zaboravlja se pritom, da su sve te postavke tek apstrakcije već postignutih i realiziranih estetskih vrijednosti, a njihovo nekritično uzdizanje u sferu normativnosti znači zatvaranje očiju pred veoma važnim estetskim problemom, t. j. pred problemom suštine i načina umjetničkog *razvoja*, koji se kreće u mnogo složenijoj formi, nego što je to direktno prenošenje već jednom postignutih umjetničkih vrijednosti na nova umjetnička ostvarenja.

Ako i letimice pogledamo bit umjetničkog razvoja, uočujemo činjenicu, da je negacija, nezadovoljstvo s postignutim ostvarenjima, mnogo dublja pobuda razvitka nego ma kako kritično stupanje utrim stazama. Cijeli repertoar takozvanih dramaturških pravila i zakona dađe se svakako prilično lako naučavati i naučiti, no ne zaboravimo da smo u tom slučaju naučili naše adepte samo to, kako su drame pisali naši dramatski očevi i da je vrlo dvojbena, da li je to pravi i jedini put da ih dovedemo do toga da sami napišu dramu.

Nesumnjivo je, da postoji kontinuitet umjetničkog razvitka i da postignute umjetničke vrijednosti u nekom obliku uvijek ostaju sačuvane i u daljim fazama razvitka, ali način tog konzerviranja ocrtava se često u stilskim skokovima, i treba veoma oprezna analiza, ako želimo činjenicu umjetničkog

kontinuiteta bar nekako pedagoški upotrebiti. U tu ćemo svrhu morati učeničkov pogled snažno uputiti u mogućnost kreativnih varijanata u strukturi umjetničkog materijala i na njihovo pronalaženje, kao i na duboku povezanost našeg specifičnog estetskog odnosa prema stvarnosti sa svima drugima paralelnim odnosima. Drugim riječima, morat ćemo učenika uputiti u činjenicu povezanosti umjetnosti s cijelom kulturno-socijalnom sferom čovječjeg djelovanja. Sumnjam, da se to dađe postići bacanjem akcenta nastave isključivo na pitanje tehnike.

Pandan spomenutih dramaturških 'uzor-formula nalazimo na svim umjetničkim područjima. Lako bi bilo dokazati, kako su na primjer, pojmovi »likovnosti« i cijela aparatura njemu sličnih pojmova u kiparstvu i slikarstvu, koji se postavljaju kao neki nepogrešivi putokaz za izopćavanje ili primanje pojedinih umjetničkih djela u sveto područje umjetnosti, nastali jednako kao i ona njihova dramaturška braća i da bi razvoj »likovnih« umjetnosti izgledao vrlo bijedno, da nisu pravi likovni stvaraoci imali smjelosti te pojmove na užas svojih starijih suvremenika vrlo često takoreći postaviti na glavu.

Likovni je materijal takve naravi, da se baš na tom području veoma lako i nekritički mogla udomačiti ideja zanatstva. Na prvi se pogled čini jasnim, da na primjer boja, taj primarni slikarski materijal, ima neke svoje prirodne osobine, koje svakako treba upoznati, da bismo ih mogli umjetnički upotrebiti. Ali pitanje je u tome, koje značenje ostaje tim osobinama i njihovoj zakonitosti, čim taj materijal ne gledamo u onoj sferi, u kojoj se on pojavljuje kao dio cijele naše stvarnosne okoline, a njegova zakonitost kao specifičan dio opće zakonitosti materijalnih pojava — već kao materijal umjetničkog stvaranja. I baš kod boje i njenih osobina opazit ćemo najlakše pojavu da će, čim je kušamo izlučiti iz njene čiste materijalne egzistentnosti u svrhu oblikovanja građevnog materijala za stvaranje umjetničkih objekata, sve te osobine početi nekako da gube i svoju značajnost i time upravo izazivati potrebu za aktivnim traženjem novih mogućnosti i novih kombinacija u njezinu području. Ali takvo traženje ne nalazi više svoje pobude u tehničkoj naravi toga materijala već jedino u stalnom svraćanju pogleda na njegovu novu funkciju, na funkciju građenja objekata novog reda stvarnosti, novih vrijednosti stvarnosti, t. j. na građenje objekata umjetničkih. I opet smo vidjeli, kako svaka pedagoška primjena nekih lako uočljivih tvornih osobina umjetničkog materijala postaje samo onda pedagoški plodonosna, ako se neprestano konfrontira sa svojom kreativnom umjetničkom svrhom. Teško je zamisliti, da bismo u pojmu zanatstva našli pravi izvor za takve pobude, jer pojam tehničkog kvaliteta zanatske robe ne može biti nikakva garancija umjetničke vrijednosti.

Svakoga, tko bi mi kanio suprotstaviti tezu, kako je zanatska sigurnost baratanje materijalom ipak neki nuždan preduvjet za umjetničko stvaranje, upućujem neka jednom zaista pokuša odrediti opseg i značenje tih zanatskih pravila, pa će vidjeti, kako je taj opseg stvarno neobično uzak i kako sve te tehničke vještine imaju u umjetničkom smislu skućeno značenje (ako, naravno, odbijemo pojam vještine u imitaciji i kopiranju) i kako je sadržaj većine tih takozvanih formula tehničkog znanja, kad im pogledamo dublje u oči, zapravo tako banalan, da je veliko pitanje treba li im posvetiti toliku pedagošku pažnju. No kod ispitivanja cijeloga toga problema veoma je važna činjenica, da baš likovne umjetnosti imaju materijal, koji ima neku svoju građevnu funkciju i izvan čistog umjetničkog sektora, i to kao materijal nekih samostalnih zanata. Taj je afinitet zanata i umjetnosti preko zajedničkog materijala veoma

složena pojava, jer je teško odrediti prave granice čistog zanata, čiste umjetnosti i nekih sintetičnih forma takozvanog umjetničkog obrta.

Ne mogu nažalost, dublje ulaziti u tu problematiku no htio bih spomenuti, da je baš činjenica teške odredivosti granice među čisto zanatskim pojavama i pojavama čiste umjetnosti, urodila na likovnom polju onim vjerovanjem u odlučno značenje zanatstva. Ima, naime, pojava koje su naoko zanatske, ali koje zapravo nose u sebi neke rudimentarne i skrivene umjetničke elemente, te se veoma lako događa, da se u rezultatima takve simbioze izgubi iz vida sudjelovanje jedne od komponenata, pa se onda pozitivni rezultati knjiže samo na račun one druge komponente. Tako se, na primjer, lako događa, da se u pozitivnim rezultatima nekih naoko čisto zanatskih tvorevina pregleda ona skrivena umjetnička stvaralačka komponenta. Može se dogoditi i obratno, da se nađemo pred »pozanaćenim« patvorinama i imitacijama prave umjetnosti, te se damo prevariti nekim njihovim prividnim efektivnostima. Sve takve pojave ne samo da ne pogoduju forsiranju »zanatskog« gledanja, već nas naprotiv, upućuju, na još veću budnost u tom pogledu.

Na području glazbe naći ćemo u pogledu svih tih pitanja takozvane naročite tehničke spremnosti upravo frapantne sličnosti s pojavama na likovnom polju. No na glazbenom se području stvar komplicira time, što takozvani tehnički problemi ulaze mnogo konstruktivnije u život glazbe, jer u njenu reproduktivnom sektoru ima mnogo pojava, koje zaista nose karakter čisto zanatski. Glazba je, naime, po svojoj biti upućena na to da zbog svojih umjetničkih manifestacija surađuje s nečim, što je mnogo zanatskije po svojoj prirodi od umjetničkog obrta. S druge strane, gledamo li glazbu u njezinu umjetnički kreativnom aspektu, vidjet ćemo u njezinu materijalu, to jest u tonu, mnoge pojave posve paralelne s onim što smo konstatirali kod boje, pa ih nema smisla ponavljati. Osim toga područje glazbe ima cijeli jedan sektor, u kojem njena izražajna sredstva služe nečemu, što opravdano uza svu vanjsku sličnost ne mora nositi biljeg umjetnički. Glazba može služiti u zabavne svrhe ili u neke druge vanumjetničke svrhe, služeći se pritom imitacijom čistih glazbenih formi, a da te imitacije određene za praktičnu svrhu ne moraju nositi žig neugodnih patvorina.

Ostavljam zasad postrani probleme glazbe, i način na koji oni zasijecaju u bit umjetničke pedagogike, da bih, prešavši na svoje specijalno područje, to jest na područje glume, osvjetlio i neka pitanja zajedničke objema tim umjetničkim granama. Isto se tako nadam, da će podrobnija analiza problema glumačke nastave moći baciti jasnije svijetlo i na sva pitanja, koja sam dosada samo ukratko nabacio.

(Svršetak u slijedećem broju)

Vanja Sutlić:

POLOŽAJ INTELEKTUALCA ZAPADA I FILOZOFIJA ALBERTA CAMUSA

Kriza građanskog svijeta, što se na ekonomijskom planu izražava u nemogućnosti trajnijeg i korjenitijeg planiranja, na idejnom planu očituje se u nemoći duha da misaonim anticipacijama ovlada tokom zbilje. Ako mišljenje i pogađa predmet, što je slučaj s nizom teza suvremenih mislilaca, ono ga samo činjenično konstatira i u djelomičnosti opisuje, a ne izmjenjuje ga,¹ jer nije zasnovano u praktično-povijesnom činu, nego je odijeljeno od njega. Mišljenje građanskog čovjeka izgubilo je svoju stvaralačku funkciju i hramlje za zbiljom, umjesto da je, kao ranije, anticipira. Predviđalačka bit stvaralačkog mišljenja moguća je samo onda, kad mišljenje nije u raskoraku s bivanjem zbilje, kad je ukorijenjeno u zbilji s razvojnim tendencijama. Nemoć duha pred iracionalnim silama, slabost njegova pred povijesnom zbiljom današnjeg Zapada, što ju je na pr. u okviru jednog od posljednjih metafizičkih sistema tako točno uvidio Max Scheler, uslovljena je konačno nemogućnošću svladavanja privredne stihije. U iskršavanju nepredviđenih kriza, što prijete samom vitalitetu čovjeka, bjelodano se pokazuje dotrajalost cjelokupna povijesna bistvovanja građanskog čovjeka. Razmimoilaženje ideje i relativiteta posljednji je izraz onog ljudstva, što je tako pobjedonosno započelo svoju povijest postulatom identiteta mišljenja i bitka. Što se pred mišljenjem nije moglo opravdati, nije ranije imalo ni svojeg bitka, a danas obrnuto: goli bitak unaprijed obezvrijeđuje svaki misaoni pokušaj da se unese smisao u rastrganu, biti čovjeka otuđenu zbilju. Misao, koja ne napušta građansku orijentaciju, osuđena je na nemoć i u okviru same građanske zbilje.

Bitak se čovjeka razlikuje od bistvovanja stvari i životinja upravo po tome što čovjek transformira svestranom svojom djelatnošću dostupna mu područja neljudske zbilje i time sve to više proširuje ljudskost na svekoliko postojeće. Akt transformacije bitka kao takvog i u cjelini jeste povijesni akt. Transformacija bitka je bit povijesti. Paradoksalno je međutim, iako je proizašlo iz biti onog što se sada događa na Zapadu, da je suvremeni čovjek u tolikoj mjeri dospio u podložnost osamostaljenom bistvovanju vlastitih djela, da se i sam čini samo kao stvar među stvarima, nošen bijesnim elementom, što

¹ Svako stvaralačko mišljenje nužno sadrži dijalektiku. Dok je razvojnom položaju građanskog mislioca najvećma odgovarala dijalektička metoda, kao instrumenat totalnog zahvata predmeta, pa je zato postepeno od renesansnih filozofija prirode na ovamo i zaključno kod Hegela bila izgrađena u građansko-idealističkoj varijanti, dotle je sadanjem položaju mislioca primjerenija fenomenologijska metoda, koja jednostrano dijeli konkretno od općeg, empirijsko od apriornog, ili svodeći pojavu na bit eleatski odbacuje razvojnost, smatrajući da je bit neposredno prezentna u njenom »zrenju«.

se otrgnuc ispod njegove vlasti. I što više čovjek nastoji da u dotrajalom povijesnom okviru razvije svoje moći, to se više vlastita djela obaraju na njega i ugrožavaju mu goli opstanak. Zar nije tragično da su povijesne pozicije koje nekoć obećavahu gospodstvo čovjeka nad svime što postoji, danas izvor njegove krajne nemoći? Kako je daleko od apsolutnog duha do osamljenog pojedince, od gospodara svega postojećeg do stranca u vlastitoj kući!

Ali kao da se izgubljeni čovjek, na kraju jedne povijesti, ne želi pomiriti s time da odstupa, pa radije služi čudovištu kojeg je stvorio, a koje se sada nadvija nad njim da ga uništi. Gotovo zjurado produbljuje on krizu do prijeteće, svaki čas moguće katastrofe, da bi rušenjem dokazao onu moć, koja mu je uskraćena u povijesnom činu. No dok se angažira za antihumanost ne nalazi mir, jer mu savijest došaptava izdaju, što je čini nad samom svojom biti. Ima li čega prirodnijeg nego da se u toj situaciji rađa misao o besmislu čovjeka i svijeta? Pitanje o smislu života vitalni je zahtijev građanskog čovjeka. No može li on pozitivno odgovoriti na to pitanje, kad mu život ne odgovara smislu, a zbilja je u suprotnosti s mišljenjem?

Sve što mu ostaje na raspolaganju samo je patetički, ali krhki heroizam prihvaćanja života, takvog kakav jeste, bez potpore s lijeva ili s desna. Jedina, iako varljiva, jeste nada da će ga možda učiniti sretnim uzaludni napor bez tuženja na sudbinu.

Klasna je povijest imala svoje opravdanje, kad je, unutar podjele manje i intelektualnog rada vladajuća klasa bila proizvađač misli čovječanstva. Danas je međutim, uslijed nepremostive suprotnosti planiranja i prevredne stihije, a s time u vezi i suprotnosti mišljenja i zbilje, došlo do socijalne deklasiranosti intelektualaca, do povijesne depklasiranosti njegova mišljenja i stvaranja, pa tako i do nestanka jedinog razloga zbog kojeg bi klasno društvo moglo tražiti svoje opravdanje. Tragično je da je intelektualac,² zbog svog porijekla i vidokruga, upućen da misli za one, koji ga kao otkrivača novih ljudskih sadržaja ne trebaju, pa je gurnut u samoću, koja mu se onda čini njegovom prednošću. To je položaj u kojem on mora osjetiti sebe i svijet apsurdnim, a svoje napore shvatiti u konačnom vidu kao uzaludne. Sifiz je doista simbol suvremenog građanskog intelektualca.

Albert Camus jedan je od mnogih koji su u završnici građanske povijesti postavili pitanje o smislu života. No jedva da je tko poslije Nietzscheova inauguriranja potrage za izlaskom iz krize, ocijenjene kao nihilizam i smrt bogova i postulata izdržanja besmislenog života kao jedinog i prāvog heroizma — sa toliko stroge moralnosti, a ujedno s toliko ozbiljne jednostavnosti konstatirao suvremenu krizu humaniteta. Još je i Nietzscheovo zdvojno traženje, barem vanjskom svojom stranom, romantički optimizam propovjednika nadčovjeka kao neminovne budućnosti evropskog ljudstva, a Spengler na njegovom tragu, još uvijek podaje velebnu kulturno-historijsku inscenaciju silasku građanskog čovjeka s pozornice povijesti. Miguel de Unamuno propovijeda uzvišenu ludost, ne glupost, Don Kihota kao stvaralačko nadahnuće, koje će nas preko svih voda plitke zdravorazumnosti Sancho Pansine kao most prenjeti na obale smisljena života. Klages i Theodor Lessing misle da će suvremeni čovjek ozdraviti,

² Riječ je, naravno, o intelektualcu s područja t. zv. »teorijskih« znanosti i umjetničkog stvaranja, dok »tehničari« sviju smjerova, zbog svoje potrebe u »zbijskom« životu društva, imaju drugi položaj. Oni prvi dolaze socijalno u obzir samo kao apologeti ili dekorateri postojećeg stanja. Upravo je bijedno trudenje kojim nastoje neki od ovih intelektualaca dokazati »praktičnost« svoga posla.

ako se otme zavodništvu duha i prepusti duši i vitalitetu, a Keyserling vidi izlaz iz krize u koordinaciji svijeta kultura Istoka i Zapada. Toynbee traži riješenje nedaća civilizacije u pravoj religioznosti kao bazi nove kulture, a Sartre se nada da će čovjek nekim svēobaveznim projektom izabrati pravo živovanje. Jaspers misli da će prognoza o duhovnoj situaciji vremena biti povoljna, ako se čovjek oslobodi stranog i prinudnog i uzmogne bistovati svoju neponovljivu individualnost u svijetu i susretu s transcendentnim, a Gabriel Marcel, poput Šestova i Berđajeva, preporuča starog kršćanskog Boga kao jedini izvor spasenja. Huizinga kao historičar kulture crpe vjeru iz tolikih kritičkih časova povijesti, koji su ipak prebrođeni uz pomoć promisli božje, ma da zna da je suvremena kriza dublja od svijeta ranijih, jer su uslijed dominantnog iracionalizma stavljena u pitanje najveća dobra istine i morala, a Ortega y Gasset hoće novu elitu, koja će nasuprot bezumnom nadirnu masa pomiriti zahtijeve uma i života i očuvati zapadnjačku kulturu.

Dok se svi ovi i drugi još mislioci dvadesetog stoljeća, ma kako i određivali krizu, pogađajući možda nešto od nje, ali ne i njenu bit, slažu u tome da je izlazak iz nje u okviru nje same ipak nekako moguć, dotle Albert Camus shvaća krizu kao bit ljudskog postojanja, a ne kao prelazno razdoblje njenog rješenja. Obnavljajući Nietzscheov herojski pesimizam, Camus čini krizu elementom sveg mišljenja i bistovanja. Pitanje o smislu života postaje doista najosnovnijim pitanjem građanskog intelektualca, jer prožima samo njegovo postojanje. Filozofijskoliterarne preokupacije Alberta Camusa riječiti su dokument o situaciji intelektualca u suvremenom zbivanju Zapada. On je mislilac kojemu je ova situacija zapravo jedina tema.³

Intelektualac je i u katastrofama i u malim neprilikama posljednjih decenija prestao biti homogeni član društva i suradnik na zbiljskoj povijesti upravo u onoj mjeri, u kojoj je sama povijest prestala biti stvaralačka i ostala samo faktičko trajanje nečeg u biti dovršenog. Angažirajući se kao propagator parcijalnih interesa u preslojavanju političkih elita, a htijući izreći ipak nešto odsudno, ne kaže on ni ono što se od njega traži, pa je unatoč tome, što je eventualno poznat, zapravo povijesno anonimna ličnost, politički nitko, a otuda do nitkova samo je jedan korak. I da ne učini ovaj korak, da se prerano ne opredjeli, luta on pokadšto kao buntovnik, revoltiran protiv svijeta, koji mu je stran i u kome je stranac. Zna on da nije skrivio krize i ratove, da nije oslobodio iracionalne sile, što provališe na površinu zbivanja i da o njemu ne ovisi ni poboljšanje ni pogoršanje suvremene situacije.

Svijestan da odluke intelektualca jedva nešto predstavljaju u ovome svijetu, Albert Camus hoće sačuvati mogućnost jasna i poštena uočavanja i

³ Možda je zato interesantan i našoj intelektualnoj javnosti. Socijalistička inteligencija, kao posebni sloj u društvenoj cjelini, nema samo dužnosti nego i naročite ciljeve. U našoj dosadašnjoj znanstvenoj i umjetničkoj literaturi nije ovima posvećeno dovoljno pažnje, pa je to možda razlog, što kod nas povremeno neka, čak i zastarjela, intelektualna strujanja Zapada, nalaze odzvuka. S duhovnom i praktičnom tematikom novog, socijalističkog intelektualca nismo mi uvijek na čistu, možda baš zato što često mimoilazimo nužno, unutarne prevladavanje Zapada kao preduvjet našeg aktuelnog intelektualnog stvaralaštva. Samo kritičko razračunavanje međutim nije dovoljno, jer njegova perspektiva mora biti tako osigurana, da iščezne svaki »prakticizam«, a intelektualac postane anticipatorom povijesne budućnosti socijalističkog čovjeka. Nema nikakvih vanjskih zapreka za ovu funkciju intelektualca, osim eventualne neodlučnosti, neborbenosti ili neznalaštva intelektualaca samih.

izricanja istine o događajima današnjice kao jedinu čast svog socijalnog sloja, pa podjednako kritizira i lijevo i desno. Pri tome se nada da ipak »ima gradova i zemalja, gdje ljudi s vremena na vrijeme posumnjaju nema li što drugo. Uglavnom to ne mijenja njihov način života. No oni su posumnjali, a to je uvijek dobitak.«

Kao kroničar bolesti svog vremena, kojoj ne zna uzroka ni lijeka, kriza koje, poput kuge, neočekivano nadolaze i prolaze, Albert Camus propovjeda herojsku budnost nepomirljiva buntovnika, kao jedino dostojno držanje čovjeka intelektualca. Jer što je to Oran, ta »obična francuska prefektura na alžirskoj obali«? Što su ti »neobični događaji« kuge, što se »dogodiše 194. u Oranu«? Zar je to samo Francuska u godinama njemačke okupacije ovog rata, kako misli prevodilac? Ne, to je u biti neodređeno mjesto, mjesto kakvih ima svugdje, obično mjesto. I godine nisu samo godine rata: to je naše vrijeme, vrijeme krize Zapada. I ne samo Zapada u geografskom ili etnografskom smislu, nego Zapada kao povijesne zbilje, što je danas prerasla u događanje čitava svijeta. Vrijeme je to krize građanskog svijeta, koji nažalost obuhvaća danas i ono, što je kako se činilo, s trudom izborila prije tridesetak godina jedna socijalistička revolucija. Oran je dakle čitav svijet, a kuga je ono što se sada događa u svijetu.

Filozofiju ove situacije Camus je izložio u »Mitu o Sifizu«, a ostali filozofijski radovi, prije svega »Pobunjeni čovjek«, samo su konzekvencija i komentar ovog filozofijskog eseja. Evo misaonog toka »Sifiza«.⁴

Kad nestane iluzije o smislenom poretku svijeta, postaje pitanje o smislu najvažnijim i najosnovnijim pitanjem čovjeka. U doživljaju apsurdna objavljuje se naročito ljudskog postojanja kao stranog svemu drugom postojećem. Onostranost, koju treba zaslužiti, ili ideja koja životu podaje smisao, samo su zavaravanje onih, koji su preslabi da podnesu besmisao egzistencije, pa čine izdaju nad njom. Samo nas hrabrost i čvrstoća osposobljavaju za jasno gledanje apsurdnog igrokaza svijeta. Kad nam dodija mehanički tok svakodnevnosti, rađa se svijesnost o našem položaju. Jasno nam je tada u nezadovoljstvu, koje nas kao ljude konstituira, da je svijet neprijatelj, a drugi čovjek stoji pred nama kao neprodorna smetnja. Ali ljudi žive unatoč tome kao da ne znaju o čemu se radi, jer shvaćaju smrt kao daleki datum svog života, pa zaboravljaju u trudenju s nebitnim, ono što jesu. U čovjeku je, naime duboko ukorijenjena težnja za povjerljivošću, skrovitošću i jasnoćom svega što postoji, pa zahtijeva jedinstvo svijeta i neki Apsolut u kojem bi se ukorijenio. No to je samo metafizička konstrukcija monističkog antropomorfizma, te pokušaj određenja u čemu se sadržajno sastoji ovo jedinstvo što protiče kao voda kroz prste. Apsolutno stinita spoznaja o svijetu je nemoguća, pa s onim što mogu opipati, i tako prosuditi kao egzistentno, kao i s oslušivanjem otkućaja svoga srca, prestaje svako znanje. Objašnjenje pojava jeste spekulacija, sve što možemo samo je pobrajanje pojava. Smješna je oholost filozofijske tradicije pretpostaviti univerzalni um i apsolutnu istinu, strogi determinizam zbivanja, objektivnost kategorija koje sve objašnjavaju. Postoje možda istine, ali ne i Istina. Kad se susretne ljudski zahtjev za racionalnošću s iracionalnim bistvovanjem svijeta, nastaje doživljaj apsurdna. Protivrječe ljudskog zahtjeva i besmislene šutnje i realnosti ne stoji ni do svijeta ni do čovjeka zasebno, nego nastaje u nemogućnosti njihova slaganja. Zato je osnovno pitanje filozofije: Da li je život vri-

⁴ Albert Camus »Le Mythe de Sysiphe«, Gallimard, Paris 1942.

jedan življenja ili nije? Pitati: koliko ima dimanzija svijeta, ili, da li naše mišljenje ima devet ili dvanaest kategorija, samo su igrarije. Prethodno treba odgovoriti na bitno pitanje.

Camus priznaje filozofijama egzistencije od Kierkegaarda do Jaspersa i drugih polaznje njihovo od straha i zdvojnosti, ali im zamjera, što prebrzo poduzimlju skok u religioznu transcendenciju, čineći iz besmisla i golog ništa Apsolut i boga. Čak i fenomenolog Husserl, ma da, barem u početku, ne će jedinstveno objašnjenje svijeta, pa se obraća samim stvarima, pun pažnje prema njihovoj naročitosti, gotovo kao Marcel Proust, ipak ubrzo iznalazi platonističke biti i umjesto jedne ideje, čitav idejni kosmos figurira kao objašnjenje pojedinačnih pojava. Husserl dakle čini skok iz uma ljudskog do vječnog uma, ponizujući onog prvog. Egzistencijalisti, po Camusu, zastupaju iracionalizam upravo zato, što su nezadovoljni s ograničenošću ljudskoga uma, pa ga zato nijeću. Doživljaj apsudra ne odbacuje um, koji svijestan svojih granica, jasno i bezobzirno gleda svijet. Pravi čovjek, na čistu sa apsurdnošću svog položaja, uzdiže svoju distancu, koja mu omogućuje jasnovidnost i nezavisnost uma, do pobune spram iluzija koje mu nameće svijet. Ne osjeća se krivim kad mu predbacuju griješnu oholost, kao što mu ni gubitak vječnog života ne izgleda strašnim, jer postoji nada da će život intenzivnije živjeti, kad izčezne neki transcendentni smisao iz njega.⁵ Samo pobuna podaje veličinu i metafizički dignitet čovjeku. Upravo s doživljajem apsudra čovjek je upućen na svestrano izivljavanje. Jer čovjek živi u susret smrti, koja je najevidentniji apsurd, slobodan je u iskorištavanju svega što nalazi u životu.⁶ Ideal apsurdnog čovjeka je izručenost sadašnjosti, budnost za sve ono što život pruža, prihvaćanje nemoguće situacije. Zato treba odbaciti svako obezvrijeđenje života kao u istočnjačkom fatalizmu i nihilizmu, i stvoriti novu skalu vrijednosti iz mnoštva i raznolikosti životna iskustva.

Slike svijeta ne kriju u sebi nikakvu smislenu dubinu, koja bi ukazivala na pomišljenu bit iza pojava, nego daju samo šarenu mnogovrsnost svijeta u kojoj stvaralačko umjetničko oblikovanje nalazi apsurdnu svoju radost. Nema umjetničkih djela stvorenih za vječnost, pa umjetnost ne pruža izlaz iz te tjeskobe, nego pomirenje s njom. Umjetnost ne će da objašnjava konkretno, jer konkretno ne znači ništa drugo do samog sebe. Rad na umjetničkom djelu kao rad, stvaranje za ništa, a ne za vječnost, jedino je važno. S ravnodušnošću treba znati gledati svoje djelo jednog dana razbijeno, jer raditi radi rada jednako je značajno kao i raditi za stoljeća. Tek po sebi samome rad i stvaranje umjetnika jesu radost i sreća, jer je umjetnost svijet u kojem čovjek može izživiti svoj zahtjev za smislom, a da ujedno ne falsificira zbilju, što se otima konstrukciji. Neki drugi, idejni ili onostrani svijet sputavao je čovjeka u razvoju njegovih moći. U svijetu umjetnosti on je gospodar i majstor, dok filo-

⁵ Usporedi Camusov odnos prema svećenstvu u »Strancu« i »Kugli«.

⁶ op. c. str. 38, 50, 82, 84. Interesantna je funkcija »smrti« u filozofijama egzistencije. Ne znači ona za njih puko zdvajanje, nego izvor aktivnosti i to u dvojakom smislu. Jedamput misao na smrt, kao pozadina naših djela, oduzima im njihovu težinu, važnost, konsistenciju i relativira ih, pa nam omogućuje da svoj položaj lakše podnosimo. »Smrt« je način kako da se život ne uzme suviše ozbiljno. Drugi put i nasuprot tome postizava se odlučnošću na smrt osjećaj, da smo maksimalno svijesni realiteta naših čina i odluka, da zaista živimo. Oboje nije u protivvrjeću: u oba slučaja smrt ima bitno životnu funkciju za čovjeka napuštena od svih i prepustenog sebi.

zofija svojim pretenzijama na Apsolut zapravo ništi ljudske moći. Umjetničko djelo uspostavlja nanovo svijet u njegovoj punini i mnogovrsnosti, a ne prisiljava ga poput filozofije da bude podložan jedinstvu. U umjetnosti se postiže potpunost svijeta. Ona je kruna njegova.

Sizif nije samo kažnjeni bijednik, nego junak, koji je u svom poslu zapravo sretan. Neka se samo bogovi smiju njegovu naporu kad kamen, doguran do vrha, opet pada niz brdo. U herojskom prihvaćanju života, takvog kakav jeste, zamire božanski smijeh, jer je Sizif u svom trudu jači od bogova, koji ga misliše kazniti.

Metafizičko-literarni simbol Camusa je antički heroj uzaludnosti. Zar nije zbivanje suvremenog Zapada do povijesnih razmjera proširena sizifijada? No ipak se Camus nada da kriza ne može nadvisiti uzaludnika — intelektualca u njegovoj ozbiljnoj predanosti svome položaju. Camusova se pogriješka sastoji u tome, što heroizam vidi tamo, gdje mu mjesta nema. Zašto da prkosno zamislimo Sizifa sretnim i tako mu zaprijećimo da svoj kamen baci na one, koji su ga prisilili da ga gura? Ako je život apsurdan, izdržati u njemu, možda u vidu moralne strogosti ili estetičke kontemplacije, podjednako je apsurdno. Prihvaćanje apsudra, samo je povećanje apsudra; treba mijenjati apsurdnu situaciju!

Razumljivo je da građanskom intelektualcu postojanje njegovo izgleda apsurdno, jer hoće nešto za što više nema mjesta u građanskom zbivanju. Ali tada treba biti konzekventan i ne prihvatiti apsurdnost svoga položaja, nego napustiti taj položaj, boreći se za ono što je dostojno čovjeka. Jer život nije apsurdan uopće, nego se samo takovim čini iz blizine jedne njegove apsurdne situacije. Camus hipostazira apsurdni položaj zapadnjačkog intelektualca, čineći ga metafizičkom sudbinom čovjeka uopće. Možda je ovaj metafizički okvir potreban, da bi se naglasila apsurdnost suvremenog čovjeka, kako je ne bi zaboravili u dnevnim brigama i trudenju. Ali je podjednako opasan, jer koči oslobodilački pothvat čovjeka. Sigurno je teško iz perspektive Zapada vidjeti neko riješenje. I najveći ideali pogaženi su i desavuirani, jer su postali zastavom antihumanosti. No ako se za ideale založi pravi čovjek, i pravo ljudstvo, tad oni moraju postati zbilja. Sve se konačno rješava u čovjeku, ali ne kao osamljenom pojedincu-buntovniku, nego kao povjesnom stvaraocu koji činom svojim osmišljava svekoliki bitak. Pesimizam nije negativan, ako je poticaj za novo stvaralaštvo, nego samo onda, kad izaziva letargiju. Opravdano je boriti se protiv ugodnih »izlazaka« iz krize, koji ostaju u njenom okviru, ali je treba zahvatiti u njenoj biti, da bi postala porođajnom krizom novog humaniteta. Albert Camus propovijedajući izdržanje u apsurd Zapada, čineći apsurd uvjetom ljudskog bistvovanja, sam se time onemogućuje u rješenju svojih pitanja.

Da prevlada nemoć svoga položaja intelektualac Zapada mora ukinuti protivvrječnost ideje i zbilje, mora se založiti za rješenje ove protivvrječnosti, ako želi da ideja ponovo prožme zbilju. Najvažniji je njegov zadatak da pridonesu ukinuću suprotnosti manualnog i intelektualnog rada, jer samo na tom doista aktuelnom povijesnom putu može ukinuti svoju osamljenost.

Dilema je intelektualca danas: ili izdržati u ništavosti svoje uloge u povijesnom zbivanju, koje se otima smisaonoj viziji čovječstva ili omogućiti pobjedu ove vizije, angažiranjem za ukinuće bitne suprotnosti uma i zbilje, mase i slobodnu duhu posvećena intelektualca. Trećeg ovdje nema. To je ono što treba reći Albertu Camusu. Ako počne ovim putem njegova će na sve strane uperena kritika postati kritikom koja gradi.

Turtko Svob:

ZAPISI O PROBLEMU GRANIČNOSTI ŽIVE TVARI

Ne postoji živa tvar izvan živoga bića — bila je svojedobno omiljena teza boraca protiv vitalizma. Ali kao da je ta tvrdnja danas izgubila nešto od svoje apsolutnosti. Ona je imala mnogo razloga da u klasičnim naučnim radovima svoga vremena nađe opravdanje, ali se danas mnogi pitaju: kakav značaj da dademo na pr. onakvim molekulama bjelančevina, kakve predstavljaju virusi, koje nemaju izražene individualnosti, određenu strukturu i druge osobine koje smo navikli vidjeti kod živih bića, a koje, s druge strane, pokazuju neke osobine, koje smo naučeni klasificirati kao osobine živoga? Da li je potrebno i moguće uopće takve objekte svrstati strogo unutar granice: živo-neživo?

Prijelaz od nežive materije prema živoj morao se odigrati u prelaznim etapama. Zašto ne bi mogli i danas postojati objekti, koji pokazuju ovakve prelazne etape, premda oni i ne moraju biti u svim značajkama identični s onim objektima, što su u historiji razvitka živog svijeta imali ulogu prelaznog mosta od nežive k živoj materiji?

Svakako, između mrtve materije i živoga svijeta postoji golema, kvalitativna razlika. No mogu i moraju postojati putovi, koji su omogućili postanak ovako podijeljenog svijeta. Tu je morala odigrati svoju ulogu duga evolucija pod uvjetima, koji su upravili kretanje materije na takav način, da se konačno pojavila tvar u obliku živih bića.

Dakako da je danas u doba atomske energije, elektronskog mikroskopa, radara, u doba spremanja na put u interplanetarne prostore i t. d. taj problem izgubio izgled naivne radoznalosti i težnje da se živo biće stvori primitivnim mehaničkim sredstvima i da se tako premosti pitanje graničnosti žive materije. Pa ipak, zar je čudo, da je Paracelsus u XVI. stoljeću dao recept za stvaranje homunkulusa, kad i suvremena tehnika svojim robotima pokušava da do te mjere zamijeni čovjeka, da takvu robotu stavlja u »usta« čak i cigaretu, kako bi imao sve vanjske znakove čovjeka civiliziranoga svijeta. Zar je čudo, da su nekad ovakve misli inspirirale umjetnika da opiše, nesretnog Hoffmana, koji se zaljubio u Olimpiju, savršenu lutku? Takvi nam pokušaji neminovno dovode u svijest misli jednoga Baglivija, koji je za svoje doba bio značajniji, nego svi ovakvi današnji konstruktori. Iz njegove tvrdnje, da je srce sisaljka, žile hidrauličke cijevi, prsa mješina, žlijezde sita, a mišići poluge, nema sumnje, da se mora zaključiti, kako je organizam stroj sastavljen po fizičko-kemijskim zakonima i da će se moći kad tad i umjetno složiti. No takve mehanističke pokušaje nalazimo još i posljednjih desetljeća prošloga i prvih desetljeća ovoga stoljeća, kad su se ugledni učenjaci natjecali u izgradnji živih bića. Eksperimenti ovakvih »modelara«, koji su izazvali nemalu senzaciju, naveli su mnoge ljude da govore o tim modelima kao o čudesnim živim bićima. Tada su glicerini, otopina sode, tutkalo, ulje, otopine soli i kiseline postali predmeti, koji su se demonstrirali kao kakve amebe, koje puštaju pseudopodije, kreću se, hrane,

dijele. Stefan Leduc, zaveden svojim osmotskim gljivama i solnim cvjetnjacima; čak je stao tvrditi, da se u njegovim čašama i tanjurima rodila nova nauka — »sintetska biologija«. Dakako da je često moguće ponoviti i u laboratoriju vrlo složene pojave, koje se redovno zapažaju samo na živim bićima. Uspjelo je tako, kako to autori iznose, pomoću karbonata kobalta i nikla čak donekle umjetno ponoviti i procese fotosinteze zelene biljke, t. j. izvesti umjetno sintezu formaldehida, pa čak i složenijih šećernih tvari iz vodenih otopina ugljičnog dioksida. Ako u otopinu aminokiseline uspemo krvnog ugljena, tada se amino-kiselina spaja s kisikom i raspada na one tvari, koje obično nastaju iz nje u organizmu kao rezultat disanja. Ovaj model ne samo da oponoša disanje, on i prestaje disati pod djelovanjem narkotika, što je veoma nalik pojavama kod živog bića. Ovakvim eksperimentima bio je bačen u pozadinu Wöhler, koji je svojedobno svojom sintezom mokraćevine zadao vitalizmu prvi jači udarac modernoga doba.

Na taj se način, traganjem za najrazličnijim poredbama, analogijama organizama s predmetima iz nežive prirode, želio upoznati odnos žive i nežive prirode. Premda nam to samo po sebi ne može donijeti konačne rezultate, ipak je ovo daleko egzaktniji način istraživanja datog problema negoli različita filozofiranja o spontanoj generaciji, koja sežu još tamo od hillozoista, natur-filozofa Staroga vijeka. Danas, dakako, među ma i malo obrazovanim ljudima ne će biti aristotelovskog mišljenja, da se jegulje i druge ribe stvaraju iz mulja, a iz lešina da nastaju crvi. Danas nam se može pričinjati samo kao pjesnička sloboda mišljenje Plinija, koji je smatrao, da se rosa na kupusu pretvara u gusjenice, da prašina rađa moljce, a vatra kukce. Neobično nam se fantastična čini nekad proširena priča, kako se novi život rađa iz lešine prošlog života, da blatnu zemlju oploduje nevidljivo sjeme, koje donosi kiša ili oživljuje sila sunčanih zraka. Filozofi su tvrdili, da život zapravo rađa zemlja, sveopća majka, uz pomoć preostale iskonske stvaralačke sile. No nije se ostalo ipak samo na domišljanju. U srednjem vijeku alkemičari su u svojim laboratorijima nastojali osigurati sebi suradnju nadzemaljskih sila. Pa ako se mi danas čudimo, da su tako ozbiljni ljudi, kao što su bili Paracelsus i van Helmont, davali recepte kako se može u konjskom želucu i u boci stvoriti iz mokraćevine homunkulus, odnosno kako se iz prijava košulje i zrna pšenice mogu stvoriti miševi, »potpuno nalik prirodnima, koji su proizašli od svojih mišjih roditelja«, onda bi nas još više moralo čuditi, kako još i dandanas, i to u civiliziranim zemljama, mnoge domaćice smatraju, da se iz pokvarena sira ili prašine stvaraju crvi i razna gamad. Sve one pripovijesti o »gušćjem drvetu«, gdje se rađaju guske i patke, zbog čega su one biljnog porijekla, pa ih je crkva dopuštala jesti i u petak, sve one priče o rađanju jagnjeta na stablu, izrađeni atlas životinja Atanazija Kirchera, koje su nastale »pred njegovim očima«, kad je voda djelovala na stabljike biljaka i t. d., sve to pokazuje, kako čovječanstvo u svojim saznanjima napreduje mučno, korak po korak. Dok s jedne strane taj napredak znade biti i te kako vidljiv, čovjek još uvijek ne povlači sve konzekvence u svim slojevima svoga društva i na cijelome globusu. Tako slavni i zaista napredni prirodoslovac Buffon u XVIII. stoljeću još uvijek dokazuje, da su tijela svih organizama sastavljena od nerazorivih živih jedinica, koje se raspršuju nakon smrti, a zatim, ponovno se okupljajući, rađaju nov organizam. Čak i glasoviti enciklopedist i materijalist XVIII. stoljeća Diderot piše, kako se iz mesa i biljki pomoću vrenja i truljenja rađaju životinje. Manje je poznato, da je još i Lamarck, osnivač jedne od prvih bioloških teorija evolucije na početku prošlog stoljeća, vjerovao također u samorođenje. On je tumačio, da sile, što gospodare u mrtvoj prirodi, najprije stvaraju organski zametak, a zatim podržavaju njegov

život izvana, sve dotle, dok organizam ne stane na vlastite noge; tada se izvanjske sile koncentriraju u njemu i postaju unutrašnjim silama organizma. Dakako da je s proučavanjem prirode teorija o samozačeću sve više uzimala, dok se nije svela na tvrdnju, da samo jednostanični organizmi — kad su ovi pronađeni — nastaju iz nežive prirode. I tek je prošlo stoljeće, s Pasteurom, oborilo i ovu tvrdnju.

Nakon Pasteurovih pokusa s mikroorganizmima činilo se, da je dobilo potvrdu gledište, da je granica između živih bića i neživih tvari nepremostiva. Tako se nije moglo riješiti pitanje odakle ta golema množina specifične, žive materije, koja iznosi golemu masu od oko 1015 kvadrilijuna tona, a prema nekim računanjima možda i 100 puta više.

Ako utvrdimo, da ne postoji neka osnovna razlika između živih bića i nežive tvari, onda ćemo taj problem vrlo brzo riješiti. Tako je još Haeckel smatrao, da se cijeloj materiji mogu pripisati minimalna svojstva života, da sva materija posjeduje »potencijalni život«. On je čak prilično naivno povjerovao, da je u mulju s dna oceana našao neku prvobitnu sluz, koja je neki stepen u oblikovanju živog bića. Isticala se razlika između svijeta živoga i svijeta neživoga na temelju pokretljivosti, individualnosti, izmjene tvari, reaktivnosti i drugih osobina, ali nije ni tu nađen neki strogo određeni kriterij, po kome bi se mogla izvršiti apsolutna podjela.

Dugo se vremena mislilo, da u živim bićima postoji osobita tvar ili energija, koje nema kod neživih tvari. Vitalisti su iz ovakvih gledišta dobivali osnovnu podršku za svoje naučavanje. No kako je kemija sve više uspijevala da sintetičkim putem sastavi razne organske tvari, dakle stvori djelovanjem samo onih činilaca, koji djeluju u neživoj prirodi, vitalizmu je nestalo tla pod nogama. Nije nađena u živim bićima nikakva posebna energija, koja ne bi i drugdje djelovala. Prvi i drugi glavni stavak termodinamike vrijede jednako za oba svijeta — živi i neživi.

Pokusi imitacije nekih životnih pojava na neživim predmetima pokazali su ipak, da su mnogi procesi, kao na pr. kemijski, u živome biću složeniji negoli kod neživih tvari, premda su zakonitosti tu i tamo iste. Kod ovakvih pokusa imitacije efekt, vanjski učinak često je posve jednak onome kod živih bića, a baš činjenica što i kod ovakvih imitacija i kod živih bića imamo isti efekt, pokazuje, da se životne pojave ne treba da objašnjavaju nekim natprirodnim pojavama, kao što se to nekad često činilo. Ako u jednome slučaju fizikalno-kemijski faktori mogu postići kod neživih tvari efekte jednake onima kod živih bića, to nema nikakve osnove, da se kod živih bića traži objašnjenje u neakvim mističkim fikcijama.

Engels je kazao, da je život način postojanja bjelančevinastih tijela. Ova je rečenica značajna, premda danas znamo, da se živo biće ne iscrpljuje s bjelančevinom. Bjelančevine su zaista najvažnije organske tvari živih bića, i nijedna stanica nije bez njih, a one su i najzamršenije građene. Sintetskim putem još se nije uspjele potpuno sastaviti onakve kakve se nalaze u živim bićima. Bjelančevine se sastoje, kao što je poznato, od aminokiselina, koje su polimerizirane. Prirodne bjelančevine imaju molekule od više hiljada atoma. Za neke je ustanovljeno, da im molekule imaju oblik niti ili klupka. Kako ima raznoolikih aminokiselina, to jedna nitasta molekula bjelančevine ima najrazličitijih mogućnosti da stupa u kemijske reakcije s najrazličitijim tvarima. Ipak molekula bjelančevine može ostati prilično postojana, jer u kemijske reakcije ne stupa uvijek cijela molekula bjelančevine, nego samo njezine bočne skupine. Ova relativna postojanost čini se, omogućuje individualnost i stabilnost živog bića uza svu njegovu neprestanu izmjenu tvari. Osim toga molekula bjelančevine može sama sa sobom ulaziti u kemijske reakcije. Ovakva kemijska reakcija bjelančevine jest jedno novo svojstvo materije, koje ne

postoji kod molekula nežive prirode, a nastalo je kvantitativnim gomilanjem jednostavnih aminokiselina. Tako je došlo do nove strukture, a time i do novih svojstava. Osim toga, moguće su najrazličitije kombinacije između raznih aminokiselina. To nam može objasniti kako uz relativno malen broj kemijskih elemenata mogu postojati razlike između bjelančevina raznih vrsta i rasa živih bića, pa i pojedinih individua, kako nam to utvrđuju biološke reakcije.

Dakle, ipak nije isto tvar živih bića i tvar nežive prirode, premda je i u jednom i u drugom slučaju ona sastavljena od istih kemijskih elemenata. S povećanjem kvantitete ide uporedo i promjena strukture, do novih kvalitativnih osobina materije, kakvih nema u neživoj prirodi.

Ispitivanjem s polariziranim svjetlom i rentgenografskim ispitivanjem ustanovilo se, da neke tvari živih bića pokazuju optička svojstva slična kristalima, t. j. da imaju određenu pravilnu građu. Tako izvjesne tvari pokazuju anizotropnost kao neki kristali. Ta je osobina uvjetovana pravilnim poretkom najmanjih štapićastih čestica dotične tvari, u ovom slučaju molekula bjelančevine, koje imaju nitastu građu. Paralelan snopić molekula bjelančevine, koji se sastoji od 60—100 molekula, t. j. micel, nije posve samostalan, nego se pojedine molekule na krajevima razilaze i vežu s valencijama molekula drugih micela. Po nekim shvaćanjima, struktura je protoplazme submikroskopski fina. Osnova su joj nitaste molekule bjelančevine, nepravilno isprepletene u tri dimenzije. Svojim slobodnim postranim skupinama povezane su te velike molekule sporednim valencijama u mrežicu. U prostorima između te mrežice, reticuluma, nalazi se koloidna tvar s vodom kao disperzionim sredstvom, te lipoidima, ugljikohidratima, mastima i drugim tvarima kao disperznom fazom. Između tog spleta bjelančevina i koloidnog otapala odigravaju se svi najvažniji procesi. Prema ovome gledištu, protoplazma nije koloid u običnom smislu, to je retikularno-disperzni sistem, zamršeni sistem svojstven samo tvarima živih bića. Metodom smrznutog sušenja došlo se do izoliranja nitastih bjelančevina iz protoplazme, te do gledišta, koje se podudara s iznesenim stanovištem. Opet se, dakle, potvrđuje, da je, premda postoje razlike između živih bića i neživih predmeta, ta kvalitativna razlika nastala postepeno i povezano. Već je Engels kazao: »Čitava organska tvar dokazuje, bez ikakva ograničenja, da su oblik i sadržaj identični ili nedjeljivi. Morfološke i fiziološke pojave, oblik i funkcija međusobno se uslovljuju.«

Dakako da se osnovne karakteristike života ne mogu lako proučavati i analizirati tamo, gdje su one najkompliciranije, t. j. kod viših životinja, nego kod najjednostavnijih organizama. Ima mikroorganizama, kod kojih se do danas još nije ustanovila jezgra, pa se zato mora postaviti pitanje, da li je takvo živo biće uopće stanica u klasičnom smislu, odnosno da li može biti života i u tako jednostavnih objekata, koji ne pokazuju staničnu građu. Čak i kod onih jednostaničnika, gdje nije nađena jezgra (premda se u posljednje vrijeme i kod mnogih bakterija našla jezgra), ti organizmi ipak posjeduju nukleoproteide, odnosno timonukleinsku kiselinu, koja je značajna za jezgru. Slične nukleinske tvari posjeduju i virusi, što bi dokazivalo, da su oni neki predstadij ovakvih najjednostavnijih organizama. Na osnovu sličnosti kemijskoga sastava stanične jezgre i virusa učinjena je pretpostavka i o razvojnoj vezi virusa i jezgre stanice.

Prema nekim autorima, dijelovi, od kojih se sastoje virusi i bakteriofagi, mogu se prije prisposoditi s micelama, kristalično organiziranim česticama koloidnih otpuna, negoli s jednostaničnim bićima. Najmanji virusi (na pr. virus dječje paralize) po svojoj masi manji je od velikih molekula (na pr. hemocijanina). Neki virusi

pokazuju afinitet za neka tkiva, pa je na temelju t. zv. organotropizma virusa građena i današnja klasifikacija uzročnika i dijagnostika bolesti, koje virusi uzrokuju.

S obzirom na klasičan put, ne će biti na odmet spomenuti, kako je M. Stanley god. 1935. kemijskim putem kristalizirao virus mozaičke bolesti duhana, djelujući pepsinom na infektivni materijal, koji je tada postao neinfektivan. A kako pepsin rastvara proteine, bjelančevine, zaključio je, da je i virusni materijal protein. Tada je izolirao taj protein, a izolirani materijal pokazao je kristalične osobine. Uzeo je te kristale, razredio u većem volumenu neutralne tekućine i pomoću amonijeva sulfata ponovno kristalizirao. Povećujući razrjeđenje, Stanley je kristale 10 i više puta prenosio i rekristalizirao. Iz toga se moglo zaključiti, da je svaka strana tvar odstranjena, jer znamo, da nijedna biljka, životinja ili bakterija ne podnosi kristalizaciju. Tada je uzео dio produkta, koji je 10 puta rekristalizirao, razredio ga u neutralnoj tekućini više od 1 : 1.000.000 i inficirao biljku duhana te očekivao rezultat. U redovitom roku biljka je pokazala sve znakove akutnog mozaičkog oboljenja. Stanley je također pokazao, da su visokomolekularni proteini, koji nose svojstva virusa, karakteristični za svaku pojedinu vrstu virusnog oboljenja.

Karakteristika da se virusi reproduciraju samo u živim stanicama nekih nosilaca utvrđena je i obično se uzima za razlikovanje između živih organizama i virusa. Viruse poznamo s obzirom na njihovu patogenost, ali se, prema Stanleyu, može pretpostaviti, da se i drugi proteini reproduciraju na isti način, a da se ne mogu ustanoviti, jer ne izazivaju bolest. Prema istraživanjima nekih autora, prisutnost i infektivnost nekoga virusa može se ustanoviti samo onda, kad se on nalazi na odgovarajućem nosiocu.

Postavlja se, dakle, pitanje, da li su virusi živa bića, nežive tvari (neki biološki katalizatori) ili neki prijelaz između toga. Budući da su oni tako sitni objekti, da se mnogi po veličini izjednačuju s molekulama bjelančevina, budući da mnogi od njih ne pokazuju neprekidnu samostalnu izmjenu tvari, a izvan organizma na kome parazitiraju, a ni na umjetnim hranljivim podlogama ne mogu se razmnažati, budući da se napokon mnogi pojavljuju u obliku kristala — oni prema tome ne pokazuju mnoge pojave, koje smatramo neophodnim karakteristikama života. Za razliku od mikroba nije otkriveno, da se virusi množe dijeljenjem, niti je nađena na njima ma kakva opna i unutrašnja struktura, pomoću koje bi se mogla izvršiti paralela sa staničnom građom. S druge strane, to su paraziti stanice, na kojima se razmnažaju.

Teoretski i najmanja promjena u sintezi molekule u vrijeme njezine produkcije može dati poticaj za stvaranje novog oblika, te se ta molekula onda reproducira. Prema nekim autorima, moguće je na temelju poznatih kemijskih reakcija po analogiji protumačiti reprodukciju i mutacije virusa na potpuno kemijskoj bazi, te nema prema tome razloga, da se virusna bjelančevina smatra ičim drugim nego molekulom. Jedinica virusa, koja je kadra da izazove bolest i da se razmnaža, predstavlja jednu jedinu veliku molekulu materije.

Kristal virusa, kojim smo zarazili biljku, po mišljenju nekih drugih autora, raste u pravom biološkom smislu te riječi. On raste na račun bjelančevina biljke. Molekula virusa izgrađuje sebi jednaku molekulu iz molekula, koje se od nje potpuno razlikuju. To znači, da ona prerađuje bjelančevine, kemijski ih mijenja i izgrađuje novu tvar, novu molekulu virusa, dok se ne razmnoži golemo mnoštvo. Taj je proces, prema mišljenju tih autora, zaista pravo hranjenje, rast i množenje u najprostijem i u strogo biološkom smislu te riječi. Čitav taj proces obavlja jedna

molekula. Istina, ona je veoma velika, sadrži više od milijuna atoma, no ipak je samo molekula, a ne stanica.

Ima više hipoteza o postanku virusa. Tako jedna govori, da su oni ponikli evolucijom punovrijednih mikroorganizama uprošćavanjem svoga tijela, degeneracijom. Jedna druga hipoteza kaže, da su virusi rezultat kompliciranja mrtvih neorganskih tvari, koje postoje u normalnim stanicama.

Znamo, da su virusi uzročnici mnogih specifičnih zaraznih bolesti. Ali istraživanja su pokazala, da između virusa i nekih tumora postoji također interesantna veza. Otkako je utvrđeno postojanje virusa kod kokošjeg sarkoma, koji može biti prenesen i koji se otkriva u filtratima tumora, problem o ulozi virusa u postanku tumora neprestano zanima mnoge stručnjake za rak. Virusu sličan faktor otkriven je i u tumorima nekih sisavaca. Plućni karcinom miša, koji je izazvan hormonalnim djelovanjem, uzrokovan je pravim virusom, a prenosi se i majčinim mlijekom. Interesantno je također spomenuti, da su zapažene i specifične imunizacije miševa virulentnim materijalom tumora.

Postoji mogućnost, da je u obliku tvari sličnim virusima i bakteriofagima ponikao i prvi put život na Zemlji. Prema nekima, kao što smo to spomenuli, virusi se čak i danas formiraju iz neživih tvari. U svakome slučaju, umjesto potpunog života ti objekti pokazuju samo jedan njegov dio. Još je interesantniji postao taj problem, kad je, prema relativno najnovijoj naučnoj literaturi, uspjelo umjetnim načinom, bez infekcije, nesumnjivo izazvati stvaranje polijedar-virusa na dudovu svilcu. Ima glasova, da je čak uspjelo na umjetnim podlogama iz bakterija stvarati viruse, a iz ovih opet bakterije. Ako bi to bilo potvrđeno, to bi značilo golemu revoluciju u biološkim shvaćanjima. Sam je Stanley jednom rekao, neki kemičar smatra virusne bjelančevine molekulama i prema tome tumači rezultate, a bakteriolog neka ih smatra organizmima i svoje rezultate tumači kao takve.

Sličan problem kao kod virusa našli su istraživači kod otkrića bakteriofaga, objekata, koji parazitiraju na bakterijama te prema tome mogu biti važan agens u borbi protiv bakterijskih zaraza. Kako se čini, bakteriofag se razmnaža samo u nazočnosti živih bakterija. Pritom pokazuje razna djelovanja na bakterije, djelovanja koja se ne sastoje samo u promjeni oblika nego i bioloških osobitosti. Čini se, da ima specifičnih bakteriofaga, ali ima i polivalentnih, koji djeluju na razne bakterijske vrste. O prirodi bakteriofaga imamo razne teorije: da je to živo biće, da nastaje iz bakterija, da treba vrijediti kao reaktivni proizvod zaraženog organizma i t. d. O primjeni bakteriofaga u sprečavanju i liječenju zaraznih bolesti ima najsuprotnijih mišljenja. Ipak, d'Herelle i drugi istraživači uspjeli su očividno prekinuti bakterijsku zarazu ljudi i životinja pomoću bakteriofaga.

Napretkom moderne znanosti i tehnike mi sve više pordiremo u probleme graničnosti žive tvari. To u posljednje vrijeme zahvaljujemo osobito elektronskom mikroskopu, koji nam daje mogućnost da promatramo viruse i molekule bjelančevina, što nam prije nije bilo moguće, te smo drugim putovima, zaobilazno, zaključivali o njihovim oblicima.

Prema svemu tome, život sastavljaju raznolike pojave nežive prirode, ali u tako različitoj kvantiteti i raspodjeli, da to sačinjava i kvalitativno novu osobinu. Pritom se ne smije smetnuti s uma, da postoje i razni stepeni života, pa im ni karakteristike nisu iste. U živi svijet spadaju, na pr. i bakterije, kod kojih postoje tek primitivne reakcije, kao i čovjek, koji se odlikuje svijješću. Mehanist Le Dantec izrekao je jednom vrlo lijepu nemehanističku misao: Izraz život je u neku ruku suviše općenit, i bilo bi točnije kazati: pas psetuje, riba ribuje, negoli pas i riba

žive. Ne smije se istodobno zaboraviti, da je živo biće u najužoj vezi s okolinom i da ga ona, kako živa, tako i neživa, u neku ruku producira, tako da su sva živa bića u međusobnom odnosu, kao i u odnosu s neživom okolinom.

Napredak biokemije i evolucione biologije dao nam je indicije da možemo postaviti hipotezu, temeljenu na egzaktnim podacima, o postanku života na Zemlji. Baš to pitanje možemo rješavati proučavajući najosnovnije pojave života. Ne postoje još neposredne eksperimentalne činjenice, koje dokazuju porijeklo žive materije iz nežive. Takve direktne činjenice bile bi umjetno dobivanje živog bića. Kemičari znaju način na koji se dobivaju mnogi složeni spojevi. Ali još se ne smijemo nadati da ćemo uskoro stvoriti objekt, koji potpuno odgovara živom biću. Engels je ispravno kazao: »Tražiti od kemije da za jedan momenat učini ono, što se u samoj prirodi, pri izuzetno povoljnim uvjetima, samo na pojedinim planetama moglo stvoriti poslije milijuna godina, znači tražiti čudo.« Moderna nauka smatra, da se život, naročiti oblik postojanja materije u kretanju, javlja u toku duge evolucije, u toku njena historijskog razvitka, kao nova kvaliteta materije.

Sigurno je, da postoji kvalitativna razlika između živih bića i nežive materije. Ali gledajući razvojno, ta razlika nije nepremostiva, između njih ne postoji neprelazni jaz. Jedino jednom evolucionom teorijom, temeljnim proučavanjem osobina bjelančevinastih materija, ispitivanjem građe koloidnih organskih tvorevina, fermentativnih sistema, protoplazmatskih struktura, proučavanjem virusa, tumora i t. d., tim napornim i dugim putem postići ćemo najveće poznavanje biti života. Kad to uzmognemo savladati tada čak i sinteza pravih živih bića, premda nam se ona sada čini tako daleka, ipak ne će biti nedostižna. Budućem čovječanstvu mehanički aspekt današnjega doba izgledat će tada primitivna igračka. Problem graničnosti žive tvari ne će tada više biti problem. Tada ćemo konačno raskinuti granicu između žive i nežive materije.

Dr. E. Pusić:

DRŽAVNA KORPORACIJA U UPRAVI S A D

Odlomak iz rasprave o američkoj upravi

Jedan od temeljnih principa američkog Ustava iz god. 1787., na kojem je izgrađena državna organizacija SAD, jest načelo podjele vlasti. Funkcije zakonodavstva, sudstva i uprave vrše odvojeni, međusobno donekle nezavisni nosioci vlasti: Kongres, sudovi i Predsjednik s državnom upravom. Tokom historijskog razvitka i stalnim povećavanjem kruga državnih funkcija dovela je striktna primjena načela podjele vlasti do niza praktičkih poteškoća. Poteškoće su se pokazale naročito na dva područja: kod sve širih regulatornih zadataka, koji po naravi posla zahtijevaju i donošenje općih propisa i njihovo objektivno primjenjivanje u quasi-sudskim postupcima i operativnu upravnu intervenciju, a zatim kod privrednih zadataka države, koji traže veću pokretnost i elastičnost, nego što im omogućuju tradicionalni postupci državne uprave. Tako je — u krilu državne uprave — došlo do stvaranja dvaju specifičnih organizacionih oblika: nezavisnih regulatornih komisija i državnih korporacija. Nezavisne regulatorne komisije su upravna nadležstva s dalekosežnim ovlastima donošenja općih propisa i vođenja kontradiktornih upravnih postupaka, okruženih svim garancijama sudske objektivnosti. Državnim korporacijama bavi se ovaj odlomak.

Karakteristično je za američki razvoj sve veće i apsolutno i relativno značenje uprave. I u porastu broja službenika i visine budžeta, i u odnosu na Kongres i na sudove. Značajna je manifestacija toga razvitka razvojni put nezavisnih regulatornih komisija i državnih korporacija. Stvoreni kao specifični oblici upravnih nadležstava, kako bi uprava zaobišla izvjesne, za nju praktički nepovoljne posljedice rigorozne podjele vlasti, oni gube vrijednost i značenje, kad sve veća dominacija uprave kao cjeline mijenja sam sadržaj principa podjele vlasti. Uprava kao cjelina dobiva sve veća ovlašćenja za donošenje općih propisa. Zakon o upravnom postupku iz g. 1946. proširuje quasi-sudske garancije na čitav niz upravnih postupaka i izvan nezavisnih regulatornih komisija. A privredno-operativni zadaci u upravi postaju tako brojni i česti, da se i klasični upravni resori moraju prilagoditi njihovu izvršavanju. Nezavisne regulatorne komisije i državne korporacije postoje gotovo samo još po imenu. To su, ustvari, organizacione jedinice savezne uprave pod sve jačom centralizatorskom kontrolom.

Druga slabost, koja se pokazala u organizaciji američke uprave pod promijenjenim okolnostima industrijske ekonomije, svodi se također — ma i neizravno — na striktnu primjenu načela podjele vlasti. Ne zaboravimo, da načelo podjele vlasti u anglosaskoj teoriji često nazivaju i sistemom »ustuka i ravnoteža«. Jedna vlast kontrolira i koči drugu, i tako se postizava neka vrst statičke ravnoteže. A naročito je uprava predmetom nepovjerenja stvaraoca tog sistema. Ne samo da zako-

nodavno tijelo stvara zakone i drži »kesu u ruci« pravom donošenja budžeta i kontrole njegova izvršenja i putem Senata odobrava postavljanje glavnih rukovodilaca uprave, a sudstvo može da revidira, na tužbu pojedinaca, sve generalne i individualne upravne akte, stotinu propisa osigurava unutar same uprave vršenje ove kontrole. Izdatak svake pare novca, nabava svakog lista papira, postavljanje svakog pomoćnog kancelarijskog službenika sapeto je u mrežu procedura i ograničenja, koje treba da onemoguće zloupotrebu i olakšaju nadzor skupštine, sudova i javnosti. Međutim, s povećanim zadacima države javljaju se zadaci, kod kojih je brzina i elastičnost u izvršenju tako važna, da ovakva ograničenja postaju nepodnosiva. To su u prvom redu zadaci privrednog karaktera. Država kupuje željeznice, regulira rijeke, proizvodi električnu energiju, pomaže farmere zajmovima. Kod toga je tradicionalni okovi financijskih, ekonomskih, personalnih i sličnih propisa sve više smetaju. A situacija se naročito zaoštrava, kad se radi o izvanrednim i hitnim zadacima, kao u doba rata ili krize. Osiguranje određenih sirovina, mjere ekonomske stabilizacije, financiranje obnove još manje trpe sistem triju ponuda, blagajničke planove, komisijsko potvrđivanje personalnih odluka i slične prepone, koje je — historijski uostalom vrlo opravdano — nepovjerenje nametnulo upravi. Ovaj »pritisak u pravcu uniformiranja metoda rada i koordinacije politike« postavlja vrlo ozbiljno pitanje održanja inicijative i povoljnih uslova za samostalno i snalažljivo upravljanje.¹ Odgovor na ovo pitanje trebalo bi da dadu državne korporacije.

Bilo bi prirodno da počnemo s definicijom državne korporacije u SAD, da utvrdimo, u koju vrstu organizama spada i odredimo njezine poblize oznake. Međutim, već tu se susrećemo s prvim poteškoćama. Dok jedni gledaju u »javnoj korporaciji... ustanovu, koja treba da odigra u javnim privrednim pothvatima 20-og stoljeća istu ulogu, koju je u privatnoj privredi imalo dioničko društvo kroz proteklih sto godina«,² drugi je smatraju prosto organizacionom jedinicom državne uprave s donekle posebnim metodama rada.³ Dok Predsjednik Truman u svojoj Budžetskoj poruci kongresu 1948. kaže, da je državna korporacija »osobito prikladna za oživotvorenje državnih programa pretežno komercijalnoga karaktera«, dotle C. H. Pritchett smatra, da je već god. 1945. državna korporacija u SAD »u biti« napuštena.⁴ Kad treba odrediti genus proximum i diferentiam specificam državnih korporacija, američka je teorija neobično rezervirana. U najboljem slučaju nalazimo ovakvih pučkih opisa: »korporacija je oblik, prenijet u državnu upravu iz privrede, da bi se stvorio mehanizam za obavljanje poslova, koji nailže više na poslove privatnih poduzeća, nego na uobičajenu državnu djelatnost.«⁵ Najozbiljniji stručnjaci, kao L. D. White, potvrđuju, da uopće nema prihvaćene definicije državne korporacije.⁶

Još god. 1781. — dakle prije donošenja Ustava — uzeo je Kontinentalni Kongres u neku ruku u zakup Sjeveroameričku Banku, radi financiranja zajedničkih pothvata konfederacije. Deset godina kasnije, 1791., organizirana je u istu svrhu Banka Sjedinjenih Država. Ali ako apstrahiramo od ova dva primjera — koji proizlaze iz sasvim druge situacije, naime iz nerazvijenosti državne uprave — prva je

¹ V. O. Key Jr.: Government Corporations, N. Y. 1946. str. 263.

² W. A. Robson: Public Administration To-day, London, 1948.

³ Usporedi Harold Seidman: The Theory of Autonomous Government Corporations, Public Administration Review br. 2/1952.

⁴ C. H. Pritchett: 40. American Political Science Review str. 509/1946.

⁵ C. B. Swisher: American National Government (Boston, 1951.) str. 374.

⁶ L. D. White: Introduction to the Study of Public Administration, (New York, 1950.) str. 119.

državna korporacija u modernom smislu riječi Panamska željeznička kompanija, osnovana g. 1904., kad su SAD kupile od Francuza postrojenja Panamskog kanala.

S obzirom na stratešku važnost kanala, najjači je dioničar ove korporacije po tradiciji Sekretar Departmenta rata (danas vojske), koji postavlja i smjenjuje članove vijeća direktora. Predsjednik vijeća obično je guverner zone Panamskog kanala.

Do prvog svjetskog rata Panamska je kompanija jedina državna korporacija. God. 1916. donijet je Zakon o zajmovima farmerima, koji predviđa osnivanje Federalnih poljoprivrednih banaka, državnih korporacija za pružanje povoljnog kredita farmerima. Odmah iste godine osnovano je 12 takvih banaka, a 1923. još 12 t. zv. Posrednih kreditnih banaka, koje daju zajmove poljoprivrednim bankama, farmerskim zadrugama i drugim neposrednim kreditnim institucijama. Na taj su način položeni temelji sistemu kreditiranja poljoprivrede, koji je dalje izgrađen za vrijeme New Deala, a i danas predstavlja najznačajniji kompleks državnih korporacija.

Iskustva Prvog svjetskog rata naročito su pokazala vrijednost korporativnog oblika u kritičnim momentima za upravu. Korporacije za ratno financiranje, Izvanredna korporacija za pomorstvo, za žito, za izgradnju stanova, Egalizacioni odbor za šećer — preuzeli su zadatke, koje redovni organi uprave ne bi mogli uopće ili bar ne tako dobro obaviti.

God. 1924. pretvorene su linije riječnog saobraćaja razvijene za vrijeme rata, kojima je dotada neposredno upravljao Department vojske, u Korporaciju za unutarnje vodene putove. Korporacija se nalazi u sastavu Departmenta trgovine. Na čelu joj je Savjetodavni odbor, koji predlaže Sekretaru trgovine mjere za upravljanje korporacijom.

Međutim, značajna pojava u američkoj upravi postaju državne korporacije tek nakon god. 1930., kad su kriza i New Deal počeli da zahtijevaju elasticitet kao najvažnije svojstvo za izvršenje svakim danom sve brojnijih državnih zadataka. Godine 1932. osnovana je korporacija za financiranje obnove, a već 1936. ima u saveznom obimu 90 državnih korporacija sa 4 milijarde dolara uloženi državnih sredstava, a 11 milijardi ukupne imovine. Tokom Drugog svjetskog rata stvoreno je 20 daljnjih korporacija za nabavu deficitarnih sirovina, za proizvodne i druge ratne zadatke. God. 1945., na visini svoga razvoja, korporacije došuju broj 110 sa 29,6 milijardi dolara ukupne imovine.

Treba odmah napomenuti, da u federalnim državama javne korporacije nisu nikad igrale veću ulogu. U mnogim je državama njihovo osnivanje i zabranjeno nakon dosta skupih iskustava s bankrotom niza takvih tvorevina oko polovice 19. stoljeća. Najpoznatiji su primjeri korporacija danas Uprava Luke New York i neke državne univerze. I u lokalnim su razmjerima javne korporacije iznimne pojave. Naročito je zanimljivo, da su komunalne službe — ukoliko se ne nalaze u privatnim rukama — organizirane kao odjeli lokalne uprave, a ne kao poduzeća korporativnog oblika. Tu je jedamput, kao što ćemo vidjeti, lokalna uprava išla ispred savezne.

Šarenilo korporativnog oblika koje otežava definiciju, pogoduje naprotiv klasifikaciji. Državne se korporacije dijele, najprije po načinu učestvovanja države u njima, na čisto državne, gdje država daje sva sredstva, na mješovite, kao na pr. poljoprivredne banke, gdje dio ulažu farmeri, a dio daje država, i na privatne korporacije pod punom državnom kontrolom. Ova se treća vrsta ne ubraja, kad se govori o državnim korporacijama. Korporaciju može osnovati državni organ po općem zakonu o trgovačkim društvima, može je osnovati Kongres svojim aktom, ili državni organ po specijalnom zakonskom ovlaštenju Kongresa i, konačno, država

može da kupi privatnu korporaciju. Državne korporacije razlikuju se još, prema L. D. Whitu, po odnosu prema upravi, po stupnju neovisnosti, po izvoru sredstava i po unutarnjoj organizaciji.⁷ Budući da se sve ove distinkcije odnose zapravo na čvršću ili labaviju vezu korporacije s državnom upravom, a nijansa i prelaznih oblika imade sijaset, nije sada potrebno u to ulaziti.

Nego postavlja se opravdano pitanje: krajolik razlika, što ostaje zajedničko svim državnim korporacijama, koje su zapravo njihove osnovne karakteristike? Odgovori, koje razne škole daju na ova pitanja, svode se uglavnom na dvoje: financijska autonomija i posebna organizacija upravljanja. Financijsku autonomiju opisuje M. E. Dimock kao neovisnost od godišnjeg proračuna odobrenog od strane Kongresa, pravo pozajmljivanja, pravo zadržavanja prihoda i raspolaganja rashodima i sloboda od redovitih oblika državne financijske kontrole.⁸ Posebna organizacija upravljanja svodi se uglavnom na postojanje upravnog odbora, biranog ili postavljenog, koji određuje politiku korporacije na sličan način, kao što privatnom korporacijom upravlja upravni odbor izabran od dioničara. Dimock tome dodaje i postojanje, neposredno pod upravnim odborom, glavnog direktora, ali to je više rezultat njegovih i općih shvaćanja o jedinstvu komande kao jednom od osnovnih principa upravne organizacije, nego stvarna karakteristika državne korporacije. Međutim, kazuističko nabranje H. Seidmana, premda on uopće zabacuje postojanje državne korporacije kao nečeg kvalitativno različitog od državnog upravnog organa, upućuje na to, da financijsku autonomiju treba šire tumačiti, da se zapravo radi o pravnoj osobnosti. Seidman priznaje gotovo svim državnim korporacijama pravo da tuže i budu tužene, pravo da u vlastito ime stječu imovinu, da troše svoje prihode, da dolaze do sredstava pozajmljivanjem od države ili obrtnih fondova, da određuju svoje rashode i način njihova izvršenja po posebnim propisima umjesto po općim zakonima o državnom računovodstvu.⁹

Zašto se, zapravo, daju tako dalekosežna prava ovim posebno organiziranim tijelima? Koja je svrha osnivanja državnih korporacija? Svrha je dvojaka. Historijski primarno jest nastojanje osigurati veću slobodu akcije, veći elasticitet za izvršenje hitnih, u prvom redu privrednih zadataka moderne uprave. Razne aspekte ovog razloga rezimirao je Willoughby u svom klasičnom djelu o upravi. Po njemu bi osnivanje državne korporacije rasteretilo Kongres, osiguralo kontinuitet i slobodu akcije, unapredilo sistem profesionalne državne službe, depolitiziralo državne privredne i tehničke servise i oslobodilo ih tereta procedura, koje u takvu izobilju stvara državna uprava.¹⁰ Uopće treba naglasiti, da je ova sloboda državnih korporacija — za razliku od neovisnosti regulatornih komisija — od početka bila zamišljena baš kao sloboda od procedura, a ne samostalnost u pogledu određivanja politike. Bilo je, međutim, relativno lako predvidjeti, da se ove dvije vrste sloboda ne će moći u praksi potpuno odijeliti.

Drugi osnovni razlog osnivanja državnih korporacija — koji je što dalje to više dobivao na važnosti — jest stjecanje imovine, u prvom redu sredstava za proizvodnju, od strane države. S jačanjem državno-kapitalističkih tendencija u SAD javila se potreba odgovarajućeg oblika, u kojem bi mogla da se pojavi država kao kapitalista. Što je tu bilo prirodnije nego kopirati organizacionu formu, koju je pri-

⁷ L. D. White: op. cit. str. 119.

⁸ M. E. Dimock: »Government Corporations etc.« 43 Am. Pol. Science Rev. br. 4/1949.

⁹ H. Seidman: op. cit. str. 93/94.

¹⁰ W. F. Willoughby: Principles of Public Administration, N. Y. 1927., str. 37.

vatna privreda pojmovno povezala sa svojim najvećim uspjesima, formu dioničkog društva, privredne korporacije. U toj se ocjeni američka teorija slaže. L. D. White ističe naročito mješovitu korporaciju kao povoljan oblik za kombinaciju privatnog i javnog vlasništva u »prelaznim situacijama«. ¹¹ A Dwight Waldo daje čak ovu dalekosežnu ocjenu: »... niz je ljudi u praksi korporativnih odnosa (javne korporacije) našao mogućnost da se društvo, koliko je potrebno, planira i upravlja, a bez loših strana i opasnosti velike koncentracije vlasti.«

Da li su državne korporacije ispunile ova velika očekivanja, da li su postale, oblik par excellence državnog kapitalizma? Prije nego pokušamo odgovoriti na ovo pitanje, promotrimo jedan praktični primjer, vjerojatno najpoznatiju državnu korporaciju u Americi, Upravu doline Tennessee (TVA — Tennessee Valley Authority). Tokom Prvog svjetskog rata otpočela je američka savezna vlada izgradnju jedne hidrocentrale na rijeci Tennessee, da bi stvorila energetska bazu za iskorištavanje obilježnih bogatih nalazišta nitrata u vojne svrhe. Konac rata zatekao je taj objekat u gradnji, i sada se oko 15 godina vodila borba, da li ga treba prodati privatnicima ili učiniti iz njega jezgru jedne šire akcije za regulaciju Tennesseea, koji svake godine uništava poplavom goleme površine zemlje, i za elektrifikaciju toga dijela SAD. Spor je odlučan New Dealom. God. 1933. Kongres specijalnim zakonom osniva TVA sa širokim zadatkom da unapređuje »uredni i svrsishodni fizički, ekonomski i socijalni razvitak« područja rijeke, koje obuhvaća potpuno ili dijelom 7 federalnih država. Taj zadatak obuhvaća regulaciju rijeke, uređenje plovidbe, proizvodnju i raspodjelu električne energije, proizvodnju nitrata i fosfata, pošumljivanje, melioracije, osnivanje naselja, stvaranje novih industrija i uređenje života u zajednici. U izvršenju ovog zadatka TVA je postigla vrlo velike uspjehe. Kao mjerilo neka posluži činjenica, da je TVA danas, gotovo 20 godina nakon svog osnivanja, u stanju da plaća svojih 13.000 namještenika i izdržava svoju razgranatu djelatnost iz vlastitih prihoda. Po statutu, koji je odobrio Kongres, na čelu TVA nalazi se upravni odbor od 3 člana, koje postavlja Predsjednik SAD uz suglasnost Senata. Pod upravnim odborom — koji je u početku pokušao sam neposredno upravljati s gotovo katastrofalnim rezultatima — nalazi se generalni ravnatelj, odgovoran za funkcioniranje Uprave. Pored funkcionalnih radnih jedinica, Uprava je podijeljena na 4 operativna ureda: za hidrogradnje i kontrolu rijeke, za elektroenergiju (instalirani kapacitet preko 2,5 milijuna kws), za konzervaciju i melioraciju, za društvene odnose u riječnom području. Investicije, a i pogonski troškovi dosad su se plaćali iz budžeta. Kako vidimo, početna Magna Charta Uprave nije bila naročito široka. Radilo se isključivo o oslobađanju jedne silom prilika decentralizirane akcije tehničkih propisa o poslovanju organa državne uprave. Međutim, baš TVA ilustrira relativnost ovog razlikovanja. Opsegom i zamahom svoje djelatnosti, Uprava je izvojevala položaj, koji daleko prelazi sama njezina organizaciona ovlaštenja. I na visini svoga razvoja i popularnosti predstavljala je stvarno samostalnu snagu, koja je na svom području odlučivala ne samo o tehničkim pitanjima, nego određivala, ili bar suodređivala, i politiku svoga djelovanja, koja je u odlučnim trenucima znala suzbiti i nadjačati najopasnije koncentracije privatnog kapitala, trustove za distribuciju električne energije i Du Pont kemijski koncern.

Primjer TVA zaista pokazuje, da državna korporacija može biti uspješni nosilac državne privredne djelatnosti. I sva bjesomučna vika, kojom su je napadali eksponenti privatnog kapitala, ostala bi pored postojećih razvojnih tendencija vje-

¹¹ L. D. White, op. cit. str. 126.

rojatno praznom galamom. Opasnost za taj oblik, koji su neki već pretjerano smatrali početkom nove ere, pojavila se sa posve druge strane. Vidjeli smo kod TVA, da i vrlo uska, proceduralna autonomija može s vremenom prerasti u stvarnu nezavisnost od centralnih upravnih organa. A to svakim danom sve jača centralna uprava nikako ne želi, a niti načelno može dopustiti. Ili, drugim riječima, pojavio se problem koordinacije, problem ukiapanja djelatnosti državnih korporacija u jedan jedinstveni sistem aktivnosti.

Ova protutežnja — centripetalna tendencija uprave, koju smo vidjeli kod nezavisnih regulatornih komisija — javlja se razmjerno rano. Još god. 1935. naređeno je državnim korporacijama da predračune svojih administrativnih troškova podnose na suglasnost Budžetskom uredu. Duskora je zatim odobravanje tih troškova stavljeno u punu nadležnost Kongresa. God. 1938. protegnut je na korporacije Zakon o državnim službenicima, a 1939. stavljene su sve, osim TVA i još jedne, u sklop pojedinih resora. Konačno je god. 1945. donijet Zakon o kontroli državnih korporacija, koji propisuje, da korporacije ubuduće podnose Kongresu svoj budžet, i to posebnog, privrednog tipa, da državni organi financijske kontrole kontroliraju i korporacije, i opet po posebnim principima privrednog knjigovodstva; ministarstvo financija kontrolira preuzimanje obaveza i neke druge financijske transakcije korporacija; zabranjuje se stvaranje korporacija po zakonima pojedinih federalnih država; nove korporacije može stvarati samo Kongres, a Budžetski ured može predložiti oduzimanje korporativnog statusa postojećima.

Poslije god. 1945. broj korporacija opada. Hooverova komisija ih god. 1949. nalazi još svega 87. Od toga ih je 12 u likvidaciji, 51 je uklopljena u Upravu za farmerski kredit Departmenta poljoprivrede; radi se o državnim i mješovitim korporacijama za davanje zajmova poljoprivrednicima. Još dvije korporacije iz resora poljoprivrede: korporacija za robni kredit i Savezna korporacija za osiguranje usjeva. Daljnjih 13 pripada grupi za financiranje stambene izgradnje. Za financiranje krupne privrede postoje: Korporacija za financiranje obnove i Savezno udruženje za zaloge. Ostale su raznolikog karaktera kao TVA, Društvo panamskih željeznica, Korporacija za unutarnje vodene putove, Export-Import banka, Savezna korporacija za osiguranje štednih uloga, Korporacija za proizvodnu djelatnost u saveznim zatvorima i Kompanija Virginskih otoka.¹² Hooverova komisija, međutim, i sama traži još daljnje stezanje autonomije državnih korporacija i predlaže, da se svako znatnije povećanje kapitala uslovi privolom Kongresa, da svi upravni odbori dobiju samo savjetodavni značaj, da se zajmovi korporacija državi konvertiraju u beskatne i tako smanji državni dug za 350 milijuna dolara. God. 1952. H. Seidman konstatira, da postoje još svega 64 korporacije (39 čisto državnih i 25 mješovitih).¹³

Što se bilo dogodilo? Slično kao kod niza regulatornih komisija, uslovi, koji su potakli stvaranje državnih korporacija, postali su tako općeniti, da im se morala prilagoditi cjelokupna državna uprava. Općenito operativni a i posebno privredni zadaci predstavljaju danas pretežni dio djelatnosti većine departmenta i centralnih nadležstava. Kao što su i ranije lokalne vlasti upravljale komunalnim službama putem svojih odjela, tako su u doba New Deal ratne i globalne ekonomije i savezna nadležstva bili primorani da nauče operativno upravljati. I danas oni stvarno upravljaju bolnicama (Fed. Agencija Soc. Sigurnosti i Uprava za biv. borbe), željeznicama i izgradnjom hidroelektrana (Department unutrašnjih poslova), golemim pra-

¹² C. B. Swisher, op. cit. str. 375.

¹³ H. Seidman, op. cit. str. 89.

nicama (Dep. mornarice), tvornicama (Dep. vojske), prodajom materijala i usluga (Dep. poljoprivrede).¹⁴ Hooverova komisija našla je 46 hidro- i 10 termoelektrana u državnim rukama, 37 u izgradnji, a 79 već odobrenih od strane Kongresa (to do god. 1960. predstavlja 172 državne elektrane sa preko 20 milijuna kws instaliranog kapaciteta). A osim TVA svim tim pogonima upravljaju državna nadležstva, koja nemaju oblik korporacije. Pod pritiskom događaja, državna je uprava naprosto razvila nove metode upravljanja, nove elastičnije procedure, radnu tehniku prilagođenu novim zadacima.

Paralelno s time, sve je više sebi krčilo put shvaćanje, da državna korporacija i nije od samog početka bila ništa drugo, nego državni organ s izvjesnim organizacionim osebnostima. Ta činjenica iskače naročito plastično, kad se državna korporacija uporedi s privatnom, s dioničkim društvom. Istina — kaže Seidman — obje imaju pravnu osobnost i obično imaju upravni odbor. Ali svrha je privatne korporacije profit, a korporativni oblik pruža prednosti ograničenog jamstva dioničara, akumulacije sredstava, prenosivosti dionica i trajnosti društva. Sve te svrhe nemaju za državnu korporaciju gotovo nikakva značenja.¹⁵ I stvarno su sličnosti samo u vanjskom obliku, dok se u biti i sadržaju pokazuju samo razlike. Stoga imaju krivo oni, koji poput Pritchetta smatraju, da je Zakon o kontroli državnih korporacija iz 1945. poklopac na lijesu državnih korporacija. Taj se pesimistički zaključak nameće samo onda, ako se državnoj korporaciji otprije davalo pretjerano značenje. Uprava će se i dalje služiti državnim korporacijama kao jednim svojim oblikom. Samo taj oblik nije onaj jedino spasavajući i jedino mogući za vršenje operativnih, a naročito privrednih zadataka. »Privredni pothvati — kaže se u izvještaju Hooverove komisije — nemaju i ne bi trebalo da imaju nikakav posebni organizacioni status zbog toga, što su privredni pothvati, a ne neka druga vrst državne djelatnosti... Svaki pokušaj da se s njima postupa kao s nečim posebnim, može da stvori ozbiljne organizacione probleme.«¹⁶ Ono, što je jednako, traži jednak postupak. A teoretičari, koji, poput Dimocka i Pritchetta, smatraju, da će pomoću državne korporacije nekako volatilizirati državnu upravu, smanjiti pritisak, koji taj svakim danom sve veći i moćniji aparat vrši na društvo, nisu, čini se, na pravom putu. Razvitak u današnjem stadiju ide u SAD nedvojbeno, ma i krivudavim putem, u pravcu koncentracije državne vlasti.

¹⁴ Vidi L. D. White, op. cit. str. 127.

¹⁵ H. Seidman, op. cit. str. 93.

¹⁶ Cit. po Seidmanu, op. cit. str. 95.

Jura Medarić:

KONFERENCIJA NASTAVNIKA EKONOMSKE
GEOGRAFIJE EKONOMSKIH FAKULTETA
JUGOSLAVIJE

Na dane 2., 3. i 4. travnja održana je u Zagrebu konferencija nastavnika ekonomske geografije ekonomskih fakulteta iz Zagreba, Beograda, Ljubljane, Skoplja i Sarajeva. Konferenciji su prisustvovali i predstavnici Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu NR Hrvatske, Ekonomskog tehnikuma u Zagrebu i Društva ekonomista Hrvatske. Predstavnik Prirodoslovno-matematskog fakulteta (geografski odsjek) u Zagrebu bio je spriječen, te nije mogao učestvovati u radu konferencije.

Iz podnesenih je referata vidljivo, da se konferencija posvetila praktičnim pitanjima ekonomsko-geografske nastave. Razumljivo je, da su se i u diskusiji o tim pitanjima nužno okrnula i poneka teoretska pitanja, koja su kod nas već u nekoliko navrata bila predmet borbe mišljenja (predmet i metoda proučavanja, mjesto u sistemu nauka, uloga geografske sredine i t. d.).

Ukupno je bilo podnijeto pet referata.

*

Prvi referat — »O metodici nastave ekonomske geografije« — podnio je docent beogradskog fakulteta dr. Đ. Paunković.

Referent u početku ističe, da je nerazrađenost metodike ekonomske geografije uvjetovana bespućem u oblasti njene metodologije. Niz problema o tome kako treba tumačiti gospodarske pojave u odnosu na prirodne, da li je ekonomska geografija prirodna ili društvena nauka, najrazličitiji postupci u literarnoj obradi ekonomske geografije, koji su se nužno odrazili i u oblasti nastave, nisu, međutim, mogli sakriti činjenicu, da se ekonomskoj geografiji, barem kao nastavnom predmetu, u našim uvjetima posvećuje izuzetno velika pažnja. Stoga drži, da u prvi plan razmatranja treba da uđu konkretna pitanja nastave. Da bi došao do osnovnih postavki u oblasti metodike, referent se kritički osvrće na sve ono, što se kod nas govori i piše pod vidom ekonomske geografije (udžbenici, skripta, monografije, a i sama predavanja). Najoštrije treba osuditi neravnomjernost u izboru gradiva i kompoziciji monografija, udžbenika, skripata i predavanja. Međutim, ne radi se samo o stanovitom kvantitetnom nesrazmjeru: geografska sredina i njena uloga, stanje društveno-ekonomskih odnosa i gospodarske pojave u pojedinim zemljama prikazuju se izolirano, kao »stvari za sebe«, a da se i ne pokušava da se tretiraju kao izvanredno složene pojave s duboko uvjetovanom povezanošću. Osim toga, kad se ponekad i nastoji postupiti pravilno, pojavljuju se tendencije k apsolutiziranju po-

jedinih zakonitosti, pri čemu dolazi do različitih zastranjivanja i u ovom pogledu. Referent se obara i na uski prakticistički moment u samoj nastavi, koji se sastoji u suhom i bezbojnom izlaganju pokazatelja, čitavih tabela brojeva i njihovu memoriranju i fetišiziranju, što konačno dovodi do t. zv. statistiziranja u ekonomskoj geografiji. Na taj način gubi se svaka perspektiva o svrsi ekonomske geografije kao naučne discipline i nastavnog predmeta. Kad je riječ o nastavi na brzim kursevima za osposobljavanje praktičara u operativi, ovakav pravac može se još i razumjeti. U redovnoj fakultetskoj i srednjoškolskoj nastavi nema mu, međutim, mjesta. Isto tako treba osuditi t. zv. ekonomiziranje, pod čim referent razumijeva pojavu da se u samoj nastavi ekonomske geografije vrše analize, izvođenje i potvrđivanje već utvrđenih i poznatih zakona ekonomije. Ovakvo provjeravanje zakona političke ekonomije nije predmet ekonomske geografije i ne može biti sastavni dio njene nastave.

Sadržina nastavnog gradiva trebalo bi da se grupira oko tema iz opće ekonomske geografije, regionalne geografije svijeta i FNRJ. Postoje, međutim, različiti kriteriji obrade regionalne geografije svijeta, od kojih svaki ima poneke prednosti. Predlaže se nastava po većim gospodarskim cjelinama, koje su se obrazovale u toku historijskog razvitka s time, da se po potrebi vrši i stanovito kombiniranje ostalih načina izlaganja. Što se tiče postupnosti izlaganja, smatra se, da bi regionalna obrada bila uspješnija, ako bi se izvodila poslije izlaganja opće ekonomske geografije. Drugo je pitanje kako svladati ovako ogromnu materiju u ograničenom vremenu (u Beogradu se ekonomska geografija predaje u 3 semestra: 2 semestra sa 4+2 sata, a 1 semestar sa 2+1 sat). Izlaz treba tražiti u pravilnom izboru tema, vodeći računa o dopunskim oblicima nastave (rad u seminarima i vježbe uz pomoć asistenata). Ovakav rad pretpostavlja sređenu i odabranu literaturu, poznavanje jezika kao i niz učila, kojima bi raspolagali fakulteti, odnosno koji bi bili pristupačni studentima. Trebalo bi da nastavnik prvenstveno izloži suštinu predmeta, da ukaže na metodu rada i stanovite pravilnosti u oblasti ove nauke, a da sistematski izlaže tek određeno gradivo. Na samoj katedri treba razvijati naučno-istraživački rad i koristiti seminar za nadopunu sistematskih predavanja. Ekskurzije su sastavni dio nastave, pa i njihove različite oblike treba koristiti.

Drugi referat — »O udžbenicima ekonomske geografije« — podnio je predavač beogradskog fakulteta Marjan Hubeni.

Referent konstatira, da je proučavanje ekonomske geografije otežano ne samo zato, što nemamo ekonomsko-geografskih udžbenika, koji bi odgovarali visini fakultetske nastave, nego i zato, što ni na jednom od naših jezika ne postoje udžbenici opće geografije i posebne geografije zemalja, koji bi bili pristupačni širokoj javnosti. Ovakvo stanje teško je opravdati upravo zbog toga, što se regionalnoj geografiji na prirodoslovno-matematskim fakultetima (geografska grupa) posvećuje velika pažnja, a sami profesori imaju iza sebe dugogodišnju nastavu. Iznimka je geografija Jugoslavije akademika Melika, koja jedino može poslužiti kao dobra i široka osnova za razradu ekonomske geografije Jugoslavije. Referent smatra, da ovakvo stanje predstavlja znak stanovite krize, koju u našoj zemlji proživljuje geografska nauka uopće. Postojeća skripta iz ekonomske geografije na pojedinim fakultetima rađena su na brzinu, nepotpuna su, puna štamparskih griješaka. Jedini je izlaz iz ovoga kolektivni rad nastavnika na izradi potrebnih udžbenika. To nužno traži osobitost ovog predmeta, gdje nam ni strani gotovi udžbenici ne mogu biti pravilna podloga za izradu naših udžbenika, nego se prikupljanje dokumentacije i obrada pojedinih zemalja mora vršiti za svaku zemlju posebno. Poznato je, međutim, kako

se naglo mijenja gospodarska slika svijeta i kako se teško dolazi do potpunog dokumentacionog aktuelnog materijala. Razumljivo je, da se problem fakultetske nastave ne može riješiti jedino udžbenicima. Ekonomska geografija traži, da se njeno proučavanje postavi na širu osnovu. Radi se o tome, da se osigura dopunsko gradivo u svrhu studija. Iako je beogradski fakultet počeo izdavati ekonomsko-geografske priručnike pojedinih zemalja, premda je i u Sloveniji pojačana izdavačka djelatnost, ipak se stanje u pogledu potrebe za udžbenicima nije u osnovi promijenilo.

Treći referat — »O učilima« — podnio je docent ljubljanskog fakulteta Cene Malovrh. S obzirom na to, da je ova problematika usko vezana s prethodnim referatima, izlažu se tek neka načelna gledišta, koja bi morala biti osnova za diskusiju.

Potrebno je razlikovati dvije vrste učila: ona, namijenjena radu nastavnika sa slušačima (pretežno didaktičkog značaja), te ona koja treba da posluže studentima za pripremu seminarskih, diplomskih i drugih radova kao i za sam ispit (pretežno stvarno — studijskog značaja). Ovakva klasifikacija po namjeni poklapa se djelomično s osobitostima geografske metodologije. Učila prve skupine u cjelini olakšavaju i formalno pojednostavnjuju analize, individualizacije, deskripcije i konkretizacije pojava, koje se kompleksno odražavaju u društveno-ekonomskim procesima. Dajući specifikaciju učila prve i druge vrste, konstatira se, da danas ne možemo u dovoljnoj mjeri koristiti ni jednu vrstu. Domaća izdanja geografskih karata pojedinih kontinenata donekle su popravila stanje, ali još uvijek nemamo karata značajnih geografskih cjelina (Sredozemlje, Sjeverna Evropa, Bližnji i Srednji Istok i t. d.) kao i nekih glavnih susjeda, Ekonomsko-geografske karte dosad se kod nas nisu izradivale. Glavna je zapreka tome, kao i nabavljanju karata u inozemstvu, financijske naravi. Izlaz bi se djelomično našao u tome, da se animiraju domaća kartografska izdavačka poduzeća da pruže svim zainteresiranim nijeme karte odnosno matrice. Njihovo svestrano iskorištavanje traži, da fakulteti imaju svoga crtača — kartografa. Izrada odgovarajućih originalnih skica (tipovi melioracije zemljišta i t. d.) veoma bi unaprijedila samu nastavu. Slike i filmove nužno bi trebalo uključiti u nastavna učila na fakultetima. Razumljivo je, da je težište ove problematike u snabdijevanju odgovarajućom aparaturom.

Što se tiče ekskurzija, referent razlikuje među njima dvije vrste: poučne ekskurzije i ekskurzije naučno-istraživačkog tipa. Ove posljednje mogle bi se ostvariti jedino uz pojačan naučno-istraživački rad na samim fakultetima, te uz saradnju teoretičara i praktičara. Taj je cilj, međutim, najuže vezan s problemom ekonomsko-geografskog instituta na fakultetima, odnosno bar jednog za sve fakultete.

Četvrti referat — »Pomoć nastavnicima srednjih škola« — podnio je predavač skopskog fakulteta Panče Kirovski.

Ističući u prvom redu krupne i odgovorne pedagoške zadatke u oblasti geografije na srednjim školama, pred kojima stoje njihovi nastavnici u novim uvjetima našeg društva (upoznavanje s geografskom stvarnošću, pravilno shvaćanje međusobnog utjecaja prirode i društva, ukazivanje na dijalektičko jedinstvo raznovrsnih i proturječnih pojava kako u prirodi tako i u društvu, formiranje dijalektičko-materijalističkog pogleda na svijet, pomoć u shvaćanju nužnosti razvitka i pobjede socijalizma nad kapitalizmom, ukratko — osposobljavanje učenika da zauzme pravilan stav i odnos prema prirodnim, društvenim i političkim pojavama i problemima, kako kod nas tako i u svijetu), referent utvrđuje, da se veći dio nastavnika poslije Oslobođenja nije pokazao dovoljno spremnim da odgovori svim ovim zadacima. Kao naročito zanimljivu pojavu ističe činjenicu, da se to pokazalo kako kod jednog dijela nastavnika, koji su diplomirali prije rata, tako i kod dijela onih, koji su fa-

kultet završili poslije rata. Osnovni razlog leži u naučnoj osnovi, na kojoj je prije rata počivala nastava geografije na fakultetima, a naročito nastava ekonomske geografije (prevladavanje geografskog determinizma, vladajuća društvena ideologija). Ostaci ovakva stanja susreću se, međutim, još uvijek na pojedinim geografskim grupama prirodoslovno-matematskih fakulteta. Na taj način diplomirani studenti, budući nastavnici srednjih škola, ne samo što iz fakulteta ne nose dovoljno znanja, nego nose i pogrešno znanje, što im izvanredno otežava rad u srednjim školama. Usto je i nastavni program prirodoslovno-matematskih fakulteta (geografska grupa) u raskoraku s nastavnim programom i potrebama nastavnika srednjih škola (biogeografija se na fakultetima ne predaje, izuzevši neke neznatne dijelove razbacane kroz nastavno gradivo, a ona je ipak u V. raz. gimnazije zastupana u općoj geografiji, premalo se pažnje posvećuje nastavi iz metodike geografije i t. d.). Zbog toga, kao i zbog pomanjkanja odgovarajuće literature bore se nastavnici u srednjim školama sa gotovo nesavladivim poteškoćama, odakle rezultira uglavnom i slab kvalitet nastave. Nedovoljna pak ideološka izgrađenost većine nastavnika još više otežava njihovo snalaženje.

Izlazak iz ovakva stanja u prvom je redu poboljšanje nastave na prirodoslovno-matematskim fakultetima (obraćanje veće pažnje ekonomskoj geografiji, pojačanje ekonomskog obrazovanja studenata, proučavanje metodike geografske nastave), kao i u pojačanju stručnog uzdizanja u okviru geografskih društava i t. d. Kao jedna od pomoći predviđa se, da ekonomsko-geografski institut, koji bi se eventualno osno- vao, izdaje privredne i druge statističke podatke, prati i obavještava nastavnike ekonomske geografije o domaćim i stranim izdanjima iz ove oblasti. Rad na izradi originalnih skica i ostalih učila dolazi također u obzir. Pretresanje niza načina kako da se još pomogne nastavnicima srednjih škola, referent prepušta diskusiji.

Peti referat — »Osnivanje ekonomsko-geografskog instituta ekonomskih fakulteta FNRJ« — podnio je predavač zagrebačkog fakulteta Jura Medarić.

Budući da je značaj ekonomske geografije i kao nastavnog predmeta i kao naučne discipline u našoj zemlji izvanredno porastao, a uzevši u obzir opće stanje te nauke u zemlji, kao i potrebe ne samo fakulteta i srednjih škola, nego i niza privrednih ustanova, koje traže pomoć u rješavanju upravo ekonomsko-geografske problematike, referent smatra, da je jedini izlaz za rješavanje svih tih pitanja osnivanje jednog, svim ekonomskim fakultetima zajedničkog, ekonomsko-geografskog instituta. Za takvo rješenje govori slaba materijalna baza naših škola, o kojoj je bilo riječi i u Rezoluciji VI. kongresa KPJ. Ovome treba svakako pribrojiti i sadanje stanje ekonomsko-geografskih kadrova. Gledano s aspekta kadrova sigurno je jedno: kad bi financijski i bilo moguće osnivanje instituta pri svakom fakultetu, ni jedan od njih pojedinačno ne bi mogao riješiti zadatke, koji se već danas oštro postavljaju, osobito u vremenu, u kojem bi se oni morali izvršiti. Potrebu takva instituta naglasili su već i pojedini referenti dodjeljujući mu stanovite zadatke, koji su u vezi s predmetom koji razmatraju.

Osnovni zadatak instituta bio bi naučni rad, koji bi prvenstveno, bar u početku, morao biti usmjeren na rješavanje onih pitanja, za koja su zainteresirani svi fakulteti, kao i na pripremu dokumentacija najraznovrsnijeg karaktera, izradu skica, ekonomsko-geografskih karata kako za naučne radove nastavnika, tako i za potrebe nastave. Ovakvu radu, kojemu se ne može odreći karakter naučno-institutskog rada, pripadao bi, bar za prvo vrijeme, dok se ne riješi pitanje organizacionog i naučnog učvršćenja ekonomske geografije, formalni prioritet. Rad na zadacima, koji bi pred institut postavljale pojedine ustanove odnosno, saradnja s njima (privredni savjeti,

urbanistički instituti) kao i samostalni naučni rad na zadacima udaljenim od neposredne potrebe nastave, stupao bi postepeno u prvi plan. Institut bi mogao da se s vremenom razvije i u ustanovu za stručno usavršavanje naučnih kadrova iz oblasti ekonomske geografije, gdje bi oni mogli boraviti stanovito vrijeme. Sigurno je, da bi takav institut s vremenom mogao suplirati odlazak u inozemstvo na rad u sličnim ustanovama.

Samo ovako bilo bi moguće u relativno kratko vrijeme stvoriti i subjektivne uvjete (bez obzira da li će materijalna baza postojati ili ne) da se razvije institutski rad na pojedinim fakultetima. To je istovremeno i preduvjet da se u relativno kraćem vremenu, ekonomska geografija u zemlji podigne na evropski nivo. Zajednički institut omogućio bi ujedinjavanje snaga, koje bi pod stanovitim jedinstvenim rukovodstvom mogle postići maksimum učinka upravo u ovo kritično prelazno vrijeme.

Vodeći računa o tome, da se nepotrebno ne razbacuje narodni novac, osnivanje takva instituta zamišljeno je u veoma čednim razmjerima. On bi mogao odmah početi radom na rješavanju naoko sitnih, a u stvari velikih i značajnih zadataka, od kojih bi svi fakulteti (a posredno i srednje škole) mogli relativno brzo imati jaku pomoć, koja bi trebala potpuno opravdati i potrebne početne izdatke. U perspektivi sigurno je, da bi se takav institut mogao bar djelomično i sam izdržavati, uzevši u obzir saradnju s izdavačkim kartografskim zavodima. Ovaj razlog kao i niz ostalih govore za to, da bi se takav institut trebao osloniti na već postojeći Geografski zavod Ekonomskog fakulteta u Zagrebu. Ovo, kao i pitanja, koja su s time u vezi, prepuštaju se konferenciji da ih ona riješi u toku diskusije (institutsko osoblje, financiranje instituta i t. d.).

*

Diskusija nakon svakog pojedinog referata bila je veoma živa. Posljednjeg dana konferencija je donijela i zaključke, koji su obuhvatili najvažnija rješenja onih pitanja, o kojima se raspravljalo.

Ovo je prva konferencija nastavnika ekonomskih fakulteta ekonomske geografije. Osim toga što je donijela stanovita rješenja, ona je pomogla učesnicima da steknu jasniju sliku općeg stanja ekonomske geografije u zemlji. To je bio neophodan korak na putu njezina daljnjeg razvitka.

G. Gamulin:

UZ JEDAN PROBLEM HEGELOVE ESTETIKE

(Povodom prijevoda prvog sveska)

Možemo smatrati, da je prijevod Hegelove »Estetike« omogućio kod nas i široj javnosti pregled i kontrolu odnosa marksističke estetike prema Hegelovoj: koje je pozicije ona od ove preuzela i razvila, a kod kojih je zastala? Kakva ograničenja te pozicije još uvijek povlače za sobom, a koje obećavaju plodan razvitak prema stvarnom naučnom sagledanju i rješavanju problema, što nam ih nameću i umjetnička teorija i praksa?

Čini mi se, da su taj pregled i ta kontrola potrebni utoliko više, što su se, prilikom oslobađanja naše nauke i umjetnosti od shematskog i ograničenog načina mišljenja i raspravljanja tih pitanja, bile pojavile tendence apsolutne negacije nekih osnovnih postavaka, dostignuća i istina, ne samo marksističke, nego i građanske teorije umjetnosti. Postojala je, uglavnom, tendenca nekih jednostranih emocionalističkih orijentacija (»umjetnost je izraz društveno uvjetovanih emocija«) i, u vezi s time, ignoriranja spoznajnog značenja umjetničke aktivnosti; a to je upravo ono, na što mislim da je potrebno osvrnuti se u vezi s prijevodom Hegela. Je li taj »emocionalizam« zaista bio reakcija na pretjerani intelektualizam naše poratne teorije (koji bi se u praksi nametao naglašavanjem ideje, motiva, sižea), ili samo posljedica momentalnog općeg (ili individualnog) nesnalazjenja; zakašnjenje na neki način naše teoretske misli za društvenom i opće-ideološkom, ako ne već umjetničkom realnosti? No nije potrebno na ovom mjestu ulaziti u tu temu, a ne treba za bilo koje griješke ili, naprosto, objektivne situacije okrivljavati ni Hegela ni Plehanova već i zbog vremenskog razmaka, koji nas od njih dijeli. Što znači intelektualizam u umjetničkoj teoriji i u koliko on može biti štetan, shvaćen čak u onoj formi, u kakvoj je zaostao kod Hegela? Da li afirmacija spoznajnog karaktera umjetnosti u našoj teoriji zaista znači neko intelektualističko skretanje i da li je kao takva bila zaista prepreka oslobađanju stvaralačke imaginacije?

Naš umjetnički život bio je u prvim poratnim godinama označen izvjesnim (recimo tako) pojačanim pritiskom realnosti na umjetničku imaginaciju. *A problem umjetničkog stvaranja ustvari je problem slobodne imaginacije, suverene aktivnosti mašte, koja se prema vanjskom svijetu odnosi »nezavisno«, oblikujući u umjetničkom djelu upravo taj odnos.* No jasno je, da već i sam pojam odnosa uključuje izvjesno ograničenje te nezavisnosti, čini je relativnom, uvjetovanom. I to je sada problem svake umjetnosti: realnost vanjskog svijeta, prirodnog i društvenog, vrši na slobodu imaginacije stalan pritisak, teži da je ograniči, jer već i samo postojanje vanjskog svijeta uvjetuje izvjesnu objektivnost unutar aktivnosti, koja je po svom karakteru subjektivna, izvjesne objektivne zakonitosti unutar umjetničkog

odnosa, koji teži po svojoj prirodi (kao očitovanje individualne svijesti, koja se vanjskoj realnosti suprotstavlja) da se očituje izuzetno i singularno.

Povijest umjetnosti je povijest tog odnosa, zapravo povijest čovječje imaginativne aktivnosti koja se oslobađa pritiska realnosti, na taj način što ga prevladava u hegelijanskom smislu riječi. Od objektivne realnosti, točnije, povodom nje, stvorila je u svakom pojedinom umjetničkom djelu novu realnost produhovljenu duhom subjekta, oblikovanu prema strukturi jedne individualne mašte. Ali osloboditi se pritiska realnosti ne može značiti njenu negaciju u nekom nedijalektičkom smislu, jer tu se otvaraju vrata konzekvencama, koje vode do kretanja u krugu zatvorenog subjekta, do sterilnosti jednog ekskluzivnog subjektivizma; to može samo značiti toliko se uzdići snagom svoje mašte nad realitet teme i konkretnih oblika, da se usprkos očiglednoj relaciji sloboda očituje upravo u novom i singularnom oblikovanju jednog posebnog momenta iz te relacije. I tako se vječni problem subjekt-objekt svodi u krajnjoj liniji na problem snage imaginacije: hoće li ova biti toliko snažna i stvaralačka, da se od motiva (zadanog na bilo koji način) »oslobodi« tako, što će ga prihvatiti kao polaznu točku stvaranja jedne nove realnosti prožete i nepogrešivo označene pečatom duhovne strukture, koja je upravo u pitanju? Sva djela mitološke i religiozne umjetnosti, i mnoga druga iz prošlosti, nastala su upravo tom pobjedom umjetnikove mašte nad »zadanom temom«. Je li moglo biti neugodnijeg pritiska od onoga, pod kojim je Michelangelo klesao grobnice Medicejcima, tiranima, koji su netom podvrgli slobodu njegove domovine; a što je on učinio od te vulgarne i omrznute zadane teme?

No ako se problem umjetničkog odnosa svodi u krajnjoj liniji na snagu imaginacije, to ne znači, da je ona jedina odlučujuća, te da razni materijalni i psihološki faktori ne mogu biti stimulans ili kočnica oslobađanja; realnost današnje umjetničke situacije na Istoku kao i na Zapadu donosi nam klasične primjere ograničavanja. I umjetnička teorija je, danas kao što je bila u svim vremenima, (nužno) izraz i sredstvo izvjesnog pritiska na tu apsolutnu, apstraktno zamišljenu slobodu imaginacije, i to ne samo s pozicija društvene realnosti, nego i s pozicija estetskih realnosti, koje su već prije ostvarene, a na temelju kojih je teorija i nastala; iskustvo klasicizma od osnivanja Akademije u Francuskoj do Ingesa je samo jedan koban primjer takva teoretskog pritiska. Znači li to, da je svaka teorija u svom djelovanju negativna? Nije li teoretski pritisak jedan impliciran, nuždan i sastavni dio estetskog života nekog vremena, korektor, koji može i griješiti, kao i svaka aktivnost, ali može djelovati i kao katalizator, već prema tome koje komplekse u krilu nekog društva izražava?

Ne ulazeći u taj opći problem normativnog momenta teorije umjetnosti, zanima nas na ovom mjestu samo pitanje: može li, i u kojem slučaju, marksistička estetika negativno djelovati na oslobađanje imaginacije? Konkretno: ako je određenje umjetnosti kao oblika spoznavanja svijeta preuzela od Hegela, je li se možda pritom opteretila izvjesnim intelektualističkim zaostacima baumgartenijanizma, odnosno uopće one racionalističke estetike, koja je od Descartesa i Leibniza tretirala umjetnost kao nižu, nesavršenu spoznaju?

I.

Konzekvenca, koju je Hegel sam izveo iz svoje estetike, može poslužiti kao polazna točka i, sama po sebi, kao dokaz granica, na koje je njegovo rasuđivanje naišlo. Mislim pritom na konzekvencu o izumiranju umjetnosti, koja se, kao »forma čulne intuicije«, najniža u nizu od tri stupnja samospoznaje apsolutnog duha, već

preživjela, odnosno preživljuje se u našem vremenu sve više sa razvitkom filozofije i uopće naučne forme spoznavanja. Čini mi se, da je u tom pitanju za nas momentalno važno slijedeće: da li je taj zaključak zaista posljedica nekog Hegelova racionalističkog odnosa prema umjetnosti, i to u osnovnom principijelnom shvaćanju lijepog kao »čulne pojave ideje« i umjetnosti kao jedne od formi spoznavanja? A ako nije, u kojem momentu njegova daljnjeg razmatranja počinje onaj obrat, koji u sebi nosi zametak i prvu pretpostavku spomenute konzekvence i znači prema tome povratak ili ustupak baumgartenijanizmu? Da li se prema tome radi o konzekventnosti ili o inkonzekventnosti, odnosno o uprošćavanju postavaka, koje su u početku i u načelu bile postavljene ispravno? Ili je možda taj zaključak, (koji, kako je to već Croce primijetio, nije ustvari drugo nego ublažen i s drugim rezultatima i prijedlozima izveden zaključak Platonov) nastao pod pritiskom krivo sagledane historijske realnosti, t. j. periodizacije kulturne historije i razvitka ljudske svijesti (umjetnost-religija-filozofija) i značenja umjetnosti u novijem vremenu (a bilo je to vrijeme romantizma)? U tom slučaju radilo bi se opet o nedosljednosti u sagledanju autonomnosti i specifičnosti umjetnosti kao spoznajne forme, njene svrhe i posebne funkcije u spoznavanju svijeta, ili, kako to Hegel kaže, apsolutnog duha. Kao što je poznato, Benedetto Croce branio je Hegela od optužbi s intelektualizma i moralizma,¹ ali mu je, naravno, ipak zamjerio što produktivnu fantaziju nije uočio kao organ umjetničke aktivnosti; tim svojim »deus ex machina« riješio je tada on sam to proturječje u pravcu suprotnom, nego što je to učinio Hegel: uzdigao je već u prvim rečenicama svoje »Estetike« umjetnost do visine autonomne i od intelektualnog saznanja nezavisne forme čiste intuicije. Pitanje je također, da li kod Crocea dualizam intuitivne i logične forme zaista predstavlja cijepanje jedinstvene duhovne moći, ili je to samo verbalni izraz teoretske sistematizacije jedinstvene ljudske duhovne aktivnosti, sagledane u dva vida njezina praktičnog, svakodnevnog očitovanja?² No bez obzira na Crocea, mišljenja sam, da je upravo jedan od osnovnih zadataka moderne estetike utvrditi, da se tu ne radi o nikakvu dualizmu spoznajne moći čovjeka, nego o formama njezina ispoljavanja; i to objasniti ne samo u općem obliku teoretskih eksplicacija, nego i demonstrirati u konkretnim modalitetima (prema umjetničkim vrstama i izrazima) s obzirom na spoznajne kvalitete kao osnovne distinkcije, kao i na popratne pojave emotivnih kvaliteta, koje su umjetničkom djelu na ovaj ili onaj način, u ovom ili onom stupnju uvijek inherentne. Da li je dualizam, koji je zbog toga nastao, samo prividnog značaja, i kako će dublja gnoseološka analiza moći uspostaviti jedinstvo — to su upravo osnovna pitanja moderne estetike, samo što taj zadatak uspostavljanja jedinstva stoji pred marksističkom estetikom već od Hegela samog. Jer ako je Hegel to jedinstvo intelektualnog i umjetničkog odnosa zaista bio uspostavio, bilo je to na račun ovog posljednjeg, koji je u njegovu sistemu postao samo prelazni stupanj ostvarenja apsolutnog duha, stepenica k pojmovnom mišljenju.

Što znači Hegelova estetika u postavljanju i rješavanju estetičkog problema?

Razvijajući se u okviru racionalističke filozofije kao problem uže spoznaje (cognitio confusa već kod Descartesa) problem umjetničkog stvaranja i njegova naučnog određenja bio je od Leibniza pa sve do posljednjih Baumgartenovih sljed-

¹ B. Croce, Estetika, str. 389. »Kosmos«.

² »Odnos između intuitivnog saznanja ili izražaja i između intelektivnog saznanja ili pojma, između umjetnosti i nauke, između poezije i proze, ne može da se odredi drukčije nego u srazmeru od dva stepena.« Op. cit., str. 93.

benika tretiran u smislu stupnja, koji je po svom položaju prelazan i niži od intelektualne spoznaje. Leibnizov zakon kontinuiteta uvjetovao je, da se u toj intelektualističkoj liniji razvitka estetičke misli problem umjetnosti vrlo teško oslobađao tog subordiniranog položaja; uvijek se tu radilo o nekoj anticipaciji pojma i logičke spoznaje, o stupnju jasnoće, a ne o specifičnom određenju. »Gnoseologia inferior« još kod Baumgartena ipak je u neoplatonizmu klasicizma nakon Winckelmannova dobila božansku aureolu »idealne ljepote«. Iz opozicije protiv te klasicističke apstrakcije (Goethe: »karakteristična sadržina«) i iz Kantove estetike, koja je na kraju ipak završila verbalnom negacijom intelektualizma (ljepota je ono, što se predstavlja i sviđa bez pojma), razvila se estetika romantizma. Kod Schellinga ona kulminira u shvaćanju, da je umjetnost ono, što je ujedno i karakteristično i lijepo, dakle *karakteristična ljepota*, i uopće je zasluga njemačkog idealizma što je umjetnost oslobodio apstraktnog pojma, a imaginaciju, odnosno fantaziju od čistog razuma. Pa kad se na kraju te velike linije Kant, Schiller, Schelling, Solger, pojavio Hegel, on je formulirao specifičnost umjetnosti time, što je ljepotu shvatio kao *čulno oličenje ideje*. A ideja je konkretni pojam, dakle ne univerzalnost kao takva, nego individualizirana sadržina, koja se u umjetničkom djelu predstavlja singularizirana i čulno oblikovana.

Prema tome polazna točka umjetničkog akta kod Hegela u teoriji, nije objektivna prirodna ili životna *pojava* i njen doživljaj, koji se predstavlja cjelini naše duhovne moći, nego konkretni pojam, koji se kao ideja individualizirao. Može li se ta pozicija smatrati intelektualističkim momentom unutar Hegelove teorije, i da li je on u unutrašnjoj suprotnosti sa samim sobom, kad na više mjesta naglašava, kako umjetnik treba da polazi od života, od konkretne realnosti?

»U tu stvaralačku aktivnost spada pre svega dar i smisao za shvaćanje stvarnosti i njenih likova... Idealni početak u umjetnosti i poeziji uvek je vrlo sumnjiv, jer umetnik ima da stvara iz obilja života, a ne iz obilja apstraktne opštosti, pošto u umjetnosti nije kao u filozofiji misao, već stvarno spoljašnje oličavanje elemenat proizvodnje.«³

I uvijek nanovo, s izrazitom protuintelektualističkom i protumoralističkom oštricom...⁴

S ovim postavkama ne proturiječi ni poznato Hegelovo shvaćanje o nužnosti racionalnog mišljenja sadržaja.

»Ta racionalnost njegovog određenog predmeta, koji je izabrao, mora postojati ne samo u svesti umetnika i pokretati ga, već umetnik mora proučiti suštinsko i istinito u celom njegovom obimu i njegovoj celoj dubini. Jer bez razmišljanja čovek ne dovodi do svesti ono, što je u njemu, i na svakom velikom umetničkom delu se primećuje da je grada u svim pravcima dugo i duboko ispitivana i proučavana.«⁵

³ Hegel, Estetika I, str. 271. »Kultura«, 1952.

⁴ »Ali ako je cilj pouke obrađen tako izrazito kao cilj, da opšta priroda prikazane sadržine direktno istupa za sebe i objašnjava kao kakav apstraktni stav, kao prozaična refleksija, kao opšta pouka, a ne da se samo indirektno implicite sadrži u konkretnom umetničkom liku, onda je takvim odvajanjem čulni slikovit lik, koji tek od umetničkog dela čini umetničko, postao samo izlišni privesak i izlišna ljuska... A time je izopačena priroda samog umetničkog dela«. Op. cit., str. 81., 82.

⁵ Op. cit., str. 272.

To su samo neki iz velikog mnoštva zapažanja i dedukcija, koje govore o empiričkom karakteru mnogih dijelova Hegelove estetike, o njenoj istinitosti i aktuelnosti. U sretnoj ravnoteži između emotivnog i spoznajnog momenta umjetničke aktivnosti Hegelov sistem nastao je u času, kad su već mnoge zablude bile prevladane. Mendelssohnova teorija prijetnih osjeta pripada prošlosti, kao i svi senzualistički smjerovi. Kantovo shvaćanje ljepote kao predodžbe, koja pretpostavlja jedan pojam (makar se ona i sviđa bez svođenja na njega), bilo je odbačeno već od teoretičara romantizma, koji su i njegovo shvaćanje imaginacije precizirali u smislu produktivne imaginacije, to jest fantazije kao posebne duhovne moći, koja ideju pretvara u formu umjetničkog djela (Solger). Hegelova estetika *lijepog kao čulne pojave ideje* rezimirala je sve najbolje rezultate, uzdigla umjetničku aktivnost u najviše sfere duha, pa ipak je završila jednom spekulativnom negacijom umjetnosti. Teoretski motivi te negacije i jesu ono, što nas zanima, i uvjeren sam, da bi nam upravo oni mogli ukazati na izvjesne putove. Ove motive očito ne treba tražiti u Hegelovoj pogrešnoj kulturno-historijskoj periodizaciji, nego ovu periodizaciju samu (a prema tome i izumiranje umjetnosti kao njenu konzekvencu) treba posmatrati i objasniti njenim spoznajnoteoretskim korijenima i idealističkim osnovama čitavog sistema.⁶ Jer ti spekulativni korijeni konačne negacije umjetnosti kao ravnopravnog faktora u duhovnoj moći čovjeka ne nalaze se u historijskoj empiriji niti u Hegelovom krivo sagledanom evolucionizmu, nego u apstraktno zamišljenoj apsolutnoj božanskoj ideji kao općem i prvobitnom principu, koji se svojim otuđivanjem konkretizirao i koji se kroz historiju samospoznajom i samoostvarenjem ponovno vraća samom sebi. A kako se u umjetnosti ne radi o apsolutnoj ideji, niti o mogućnosti ostvarenja čistog pojma o stvarima i o svijetu uopće, nego (prema Hegelu) o konkretnom pojmu, dakle o individualiziranoj ideji, koja predstavlja pojedinačnu stvarnost, ona nužno ostaje na nižem stupnju tog mističnog Hegelova vraćanja k apsolutnom. Umjetnost postaje zbog te idealističke spekulacije samo jedan od prelaznih stupnjeva samospoznaje duha, ne samo gnoseološki niži, nego i historijski već minuli stadij spoznavanja.

Ali bez obzira na to, odnosno upravo zbog toga, čini mi se, da bi Hegelova »Estetika« morala poslužiti kao povod temeljitijih analiza i razmatranja, negoli što su ovi kratki osvrti uz njen prijevod i izdanje na našem jeziku. No možda bi zadasa bilo korisno precizirati i samo neke pojedine momente.

II.

Hegelovo razmišljanje počinje s tako visokim određenjem umjetničke aktivnosti i odvija se dalje s tako zanosnim objektivacijama, da je očito, kako je samo za volju dosljednosti svom vlastitom idealizmu mogao žrtvovati to neizmerno bogatstvo pojedinih životnih saznanja, sva bezbrojna posebna i pojedinačna očitovanja svijesti i života proizašla i oformljena kroz posebne i osobito razvijene subjektivne svijesti tolikih umjetnika, na kojem bogatstvu počiva tako velik dio naše kulturne historije i kulturne današnjice. Hegel se u početku ograđuje od izvođenja te aktivnosti iz nekih slučajnosti igre ili užitka i postavlja tezu o *apsolutnoj potrebi umjetnosti*. Ona izvire iz toga, što je čovjek *misaona svijest*, što »ima intuiciju o sebi, sebe sebi predstavlja«, a umjetnost i nije drugo do jedan od najvažnijih oblika sticanja čovječje svijesti o sebi. Jer je prvi način toga sticanja *teorijski*, a drugi *praktički*, to jest, »čovjek postaje praktičnom aktivnošću za sebe, imajući nagon da

⁶ Usp., suprotno tome, »Krugovi«, br. 2., str. 172.

u onom što mu je neposredno dato, što za njega postoji kao spoljašnje, ostvaruje samog sebe, i u tome isto tako saznaje samog sebe«. I ta potreba da mijenja izvanjske stvari i da im daje pečat svoje unutrašnjosti »prolazi kroz raznovrsne pojave sve do proizvođenja sebe samog u spoljašnjim stvarima kakvo je proizvođenje u umetničkim delima.«⁷

To je polazna točka Hegelova određenja umjetničke aktivnosti: ona je prema tom određenju samospoznaja sebe, ali kroz sebe i objektivnog svijeta, otkrivanje i ostvarivanje čovječjeg bića, njegovo »udvostručavanje«, kojim čovjek predstavlja ono, što je u njemu, za sebe i za druge kao predmet intuicije i saznanja. To saznanje predstavlja se našim čulima neposredno u »čulnoj pojedinačnosti«, kao pojedinačna intuicija. To naše umjetničko promatranje »ne ide dalje od neposredno date predmetnosti, kao što to čini nauka, koja hoće da shvati pojam te objektivnosti«. Time je Hegelovo razmatranje već u samom početku postavilo ogradu prema racionalističkom shvaćanju umjetničke spoznaje, kao što je postavilo i prema senzualizmu. Jer ako je umjetnička aktivnost sticanje svijesti o unutrašnjem i vanjskom svijetu, jasno je, da njen proizvod, t. j. umjetničko djelo »ne postoji samo za čulno shvatanje, samo kao čulni predmet, već je njegov položaj takav, da ono kao čulni suštinski istovremeno postoji i za duh...«. Na taj je način umjetnost uzdignuta do visokih sfera duha, daleko od prohtjeva, koji razaraju svoj predmet, jer ga upotrebljavaju u njegovoj konkretnosti, kao i od običnog senzualnog uživanja u umjetnosti. Jer »umetničko delo postoji samo utoliko ukoliko je prošlo kroz duh i proizišlo iz duhovne stvaralačke delatnosti«, a čulno postoji u umjetničkom djelu samo kao privid.⁸ Užitek, dakle, koji nam umjetničko djelo donosi, upravo zato, jer se radi o prividu, nije fizičkog nego duhovnog karaktera. Može li se možda reći, da se on svodi na osjećaje? No u tom je slučaju jasno, da bi ti osjećaji morali biti samo *prijatni* osjećaji, a to se protivi umjetničkom iskustvu, i zato se Hegelovo razmatranje estetičnog problema već u početku ograđuje i od emocionalističkog shvaćanja. Jer osjećanje je »neodređena, nejasna oblast duha; ono, što se oseća, ostaje uvijek u formi apstraktne pojedinačne subjektivnosti«, a što se sadržaja tiče, u osjećanju se ne pojavljuje »njegova suštinska i određena priroda, već ostaje jedno čisto moje subjektivno osećanje u kojemu konkretna stvar, svedena u svoje najapstraktnije granice, iščezava.«⁹

Na ovom mjestu svoje ekspozicije, a ni kasnije, Hegel nije dovršio argumentaciju protiv emocionalizma; odnosno, njemu je jasno, da »prijatnost« neprijatnih osjećaja (straha, užasa, gađenja i slično) nalazi svoje rješenje u višem, etičkom karakteru sadržaja. No makar će on u trećoj knjizi govoriti iscrpnije o muzici, o shvaćanju njezina sadržaja i njenom djelovanju, Hegel ne će ući do kraja u razmatranje problema duhovnosti te najviše »neodređene i nejasne oblasti«, kakva se javlja u muzičkoj umjetnosti. Ako su, dakle, »neprijatni osjećaji« prijatni zbog nekog moralnog opravdanja, zašto su »prijatni« osjećaji prijatni, ako tog višeg etičkog ili poučnog opravdanja nema? Ne radi se, dakle, o pobuđivanju osjećaja uopće, nego o posebnom umjetničkom, estetskom pobuđivanju preko lijepog u umjetničkom

⁷ Hegel, op. cit. str. 65, 66.

⁸ »Stoga umetnost od čulnog namerno stvara samo senčani svet likova, tonova, intucija... Jer se ovi čulni likovi i tonovi ne javljaju u umetnosti samo radi sebe i svog neposrednog lika, već u cilju da u svom neposrednom liku zadovolje više duhovne interese pošto su u stanju da iz pune dubine svesti izazovu odzvuk i odjek u duhu. Na taj se način čulno u umetnosti oduhovljava, a duhovno u njoj javlja kao čulno«. Op. cit., str. 72.

⁹ Op. at. str. 66, 67.

djelu. A za to lijepo potreban je opet izvjestan smisao, koji se tražio u »obrazovnom ukusu«. No upravo tu je Hegel osjetio da je došao do praga jednog starog rješenja estetičkog problema (rješenja pomoću ukusa ili posebnog čula ljepote), koje ga lako može zvesti na stramputicu i da je pritom »sama dubina stvari ostala za ukus nepristupačnom, jer takva dubina ne zahteva samo smisao i apstraktnu refleksiju, već i dubok um i jak duh, dok je ukus bio upućen samo na spoljašnju površinu, koja razigrava osete, i za koju mogu važiti jednostrana načela.«¹⁰

I tražeći tako aktivnost, koja omogućava tu duhovnu dubinu umjetnosti i tu duhovnost u jedinstvu sa čulnosti i ujedno sud o njoj, Hegel dolazi do određenja umjetničke mašte: »Ona je racionalno, koje postoji kao duh samo utoliko ukoliko se delotvorno probija ka svesti, ali ipak, ono što u sebi nosi pretstavlja tek u čulnom obliku. Ta delatnost ima dakle duhovnu sadržinu, ali koju čulno oličava, jer ona može postati svesna samo na taj čulni način.«¹¹ No i u slučaju mašte (koju Hegel naziva stvaralačkom), kao i u slučaju ukusa nedostaje objektivnost kriterija, koji bi omogućio suđenje i distinkcije lijepog, i upravo na tom mjestu Hegel pravi odlučan napor da izađe iz apsolutne subjektivnosti i da opravdanje umjetnosti potraži izvan nje same. Trebalo je u samoj definiciji umjetnosti izbjeći tautologiju i svako objašnjenje cjeline jednim njenim dijelom ili jednom njenom kvalitetom, a kriterij suda prebaciti iz oblasti subjektivnog svidanja i užitka u područje, koje će omogućiti objektivnu valorizaciju. »Umetnička stvaralačka mašta je mašta velikog duha i duše, shvatanje i stvaranje predstava i likova, i to od najdubljih i najopštijih ljudskih interesa u slikovito potpuno određenom čulnom prikazivanju« — veli Hegel, i time je s pitanjem »kakav je to interes i koji cilj što ga čovek sebi postavlja pri proizvodnji takvog sadržaja koji je dat u obliku umetničkih djela« došao do pitanja, koje će nas (kako on izričito veli) »najzad dovesti do pravog pojma same umjetnosti.«¹² Taj interes i cilj, naravno, nisu u podražavanju prirode, jer time se smisao prebacuje od sadržaja na to, kako se točno podražava, dakle ne jedan sasvim formalan proces, koji opet uvijek »zaostaje za prirodom«, jer umjetnost je u svojim sredstvima ograničena i može stvoriti samo »jednostrane varke«. Time je svako naturalističko rješenje isključeno. Ali kad se Hegel od te i takve objektivnosti, koja ne daje nikakvo rješenje, vraća tražeći sadržaj umjetnosti prema unutra i govori, »da je zadatak i cilj umetnosti da sve šta se u ljudskom srcu zbiva izloži našim čulima, osećanju i oduševljenju«, on piše jednu divnu stranicu, koja zapravo već znači rješenje umjetničkog problema i sama je po sebi najbolja argumentacija protiv izvoda o izumiranju umjetnosti, koji će Hegel za volju svog idealizma učiniti.

»Onaj čuveni stav: nihil humani a me alienum puto, treba umetnost da ostvari u nama. — Zato se njen cilj sastoji u tome da probudi i oživi uspavana osećanja, sklonosti i strasti svih vrsta, da ispuni srce i da čoveku, razvijenom ili još nerazvijenom, dozvoli da proživi sve što može ljudska duša kao najprisnije i najtajnije da nosi, iskusi ili stvori, sve što je u stanju da pokrene i uzbuđi ljudsko srce u njegovoj dubini

¹⁰ I dalje: »Stoga se takozvani dobri ukus i boji svih dubljih utisaka, i štiti tamo gde dolazi do reči sama stvar, a spoljašnje i sporedno iščezavaju. Jer tamo gde se otkrivaju velike strasti i pokreti jedne duboke duše, ne radi se tu više o nekim tančinama ukusa i njegovom sitničarenju oko pojedinosti; oseća on da genije takvo tlo ostavlja daleko za sobom, i povlačeći se pred njegovom moći, ne oseća se sigurnim i nema šta više da kaže.« Op. cit., str. 68.

¹¹ Op. cit., str. 73.

¹² Op. cit., str. 73, 74.

i njegovim raznovrsnim mogućnostima i žicama, i sve što duh inače ima u svome mišljenju i ideji kao suštinsko i uzvišeno, veličanstvenost plemenitog, vječitog i istinitog, pruži na uživanje osećanju i intuiciji, kao i da nesreću i bedu, zlo i zločin učini shvatljivim, da najprisnije upozna sve što je grozno i užasno, kao i sve što je radost i blaženstvo, i da najzad pusti uobrazilju da se u slobodnoj igri naslađuje čarima čulno zanosnih intuicija i osjeta. Umetnost treba s jedne strane da obuhvati to svestrano bogatstvo sadržaja da bi upotpunila prirodno iskustvo našeg spoljašnjeg postojanja, a s druge strane da uopće pokrene one strasti bez kojih bi nas sama životna iskustva ostavila, te da bismo tako naprotiv postali osetljivi za sve pojave.¹³

Što još nedostaje tom stanovištu, koje sadržaj umjetnosti eksplicira u potpunosti njegovih misaonih i osjećajnih kvaliteta? Nedostaje još uvijek kriterij za vrednovanje unutar te potpunosti. Jer »time što je umetnost određena da na taj način utisne dobro i rđavo u dušu i pretstavu... ona je prazna forma za sve moguće vrste sadržaja i sadržina.«

»Ta raznovrsnost same građe primorava nas da se zato ne zaustavimo na jednoj tako formalnoj odredbi, pošto umnost koja prodire u tu šarenu raznolikost, hoće da iz tih tako protivurečnih elemenata ipak vidi proizilaženje jednoga višeg u sebi opštijeg cilja i da zna da je on postignut.«¹⁴

I sada, u jednom višem smislu, kao ono što je opće posebnim stranama, kao supstancijalni cilj svake ljudske, pa prema tome i umjetničke aktivnosti, Hegel postavlja intelektualno i moralno uzdizanje, nastojeći svim silama da se ogradi od eksplicitnog poučavanja i moraliziranja i da izbjegne razdvajanje opće duhovne sadržine od konkretnog čulnog oličenja. Otkriti istinu u tom i takvu oličenju ne znači za umjetnost imati cilj izvan sebe, nego u sebi, »u samom tom prikazivanju i otkrivanju.«

III.

Da li i u takvu određenju cilja i kriterija umjetnosti leže korijeni izvoda o njezinu izumiranju, o tome kako ona »ni po sadržaju ni po formi nije najviši i apsolutni način, na koji duh postaje svijestan svojih pravih interesa? Nije moguće oteti se utisku, da je na ovome mjestu svoje eksplikacije (zapravo na kraju Uvoda) Hegel suzio svoje određenje umjetnosti. Jer u čemu se sastoji to otkrivanje istine? Kad prihvaća postavku, da »taj cilj treba da ima svoje više merilo samo u poučnom«, Hegel odmah dodaje, da bi se on »mogao sastojati samo u tome, da se kroz umetničko delo sazna po sebi i za sebe sama duhovna sadržina«. Ta sadržina, međutim, ne može biti drugo negoli ona, koja u svakom konkretnom umjetničkom djelu i umjetničkom subjektu nastaje (kako sam Hegel veli) njegovom aktivnošću »udvostručavanja«, t. j. ostvarivanja i spoznavanja samog sebe. Na čemu je, dakle, težište u toj aktivnosti? Na intuiranju pojava, koje su ispoljavanje jednog individualnog duha, i, kasnije, kod primanja umjetničkog djela, na njihovoj rekonstrukciji, i to upravo u njihovoj singularnosti i posebnosti. Ako se pak stvar postavi s Hegelom

¹³ Op. cit., str. 78.

¹⁴ Op. cit., str. 79.

tako, da »umetnost ima za zadatak da prikaže ideju kao neposrednu intuiciju u čulnom liku«, onda mi se čini da je upravo ta idealistička postavka, korijen mnogih kasnijih posljedica, koje neminovno dolaze u kontradikciju s Hegelovom vlastitom razradom stava »nihil humani a me alienum puto«, za koju smo upravo vidjeli koliko je obećavala u svojoj sveobuhvatnosti. A prva posljedica jest pozicija, koja dolazi do izražaja u riječima:

»... duh, pre nego što dospije do istinskog pojma svoga apsolutnog bića, ima da prođe niz stupnjeva, koji su zasnovani u samom pojmu, a tom razvoju sadržaja, što ga on u sebi daje, odgovara neposredan, od toga zavisian razvoj oblika umetnosti, u čijoj formi duh kao umetnički postaje svestan samog sebe.«¹⁵

Umjetnost, kao prelazni stupanj prema spoznaji apsoluta, dakle kao način upoznavanja ograničen po formi i po sadržaju, u historijskom smislu već je ustvari prevaziđena. Ona za nas »ostaje prošlost.«

»Misaona izgrađenost našeg današnjeg života uliva nam tu potrebu da se... čvrsto držimo opštih gledišta i po njima regulišemo ono što je posebno, tako da opšte forme, zakoni, dužnosti, prava i maksime važe kao određujuće i u glavnom rukovodeće osnove... Zbog toga naše vreme po svome opštem stanju nije povoljno za umetnost.«¹⁶

I tako dalje. Periodizacija, koja iz toga rezultira, odaje najrječitije pogrešnost zaključaka, kao i polaznih pozicija. Umjetnost je prva forma neposrednog i čulnog spoznavanja, koja se ostvaruje predstavljanjem pojma u jedinstvu s individualnom pojavom. Nakon toga »najbliža oblast koja nadmašuje carstvo umetnosti jeste religija«. Ona istinu obuhvaća dublje, jer se predstavljanje premješta u unutrašnjost subjekta, koji sada postaje glavni momenat. No treća, posljednja i najviša forma apsolutnog duha jest filozofija, odnosno nauka, u kojoj slobodno i sistematsko mišljenje »usvaja i prima ono što je inače sadržaj samo subjektivnog osećanja ili predstavljanja«. — Da je takvo stupnjevanje sa historijskog stanovišta apsurdno, suvišno je govoriti. Jer upravo određanja, koja Hegel pripisuje religiji, pripadaju umjetnosti kao jednoj od dviju osnovnih oblika spoznaje: »predstavljanje dato na subjektivan način tako da srce i duša i uopšte unutrašnja subjektivnost postaje glavni momenat«. Kao takva, usprkos svim transformacijama, umjetnost ne izumire, nego izumire religija kao invertirani, ideološki oblik svijesti, koji je svojedobno postojao u jedinstvu s umjetnošću i s elementima racionalnog mišljenja; odnosno i umjetnost i nauka začele su se u okviru religije, te prvobitne neodređene duhovne egzistencije čovjeka, razvijale su se isprva unutar nje i emancipirale postepeno kao osnovne forme društvene i individualne svijesti. Njihovo nastajanje i odvajanje jest proces nastanka pojedinih civilizacija, veličanstven zapravo prizor rađanja kulturno-historijskih ciklusa, posebno ovog našeg. Sa tom emancipacijom od religiozne svijesti umjetnička aktivnost (suprotno Hegelovu mišljenju) ne samo što ne izumire, nego se u svim disciplinama oslobađa spona invertiranih i atribuiranih ideoloških sadržaja, postaje u pravom smislu riječi neposredan odnos prema životu i obogaćuje se bezbrojnim vrstama, oblicima i disciplinama. Nije li dovoljno napomenuti poeziju i književnost, koje su upravo nakon romantizma (na koji je

¹⁵ Op. cit., str. 99.

¹⁶ Op. cit., str. 48, 49.

Hegel skeptički gledao) postale nezamjenjive i neophodne forme našeg duhovnog postojanja?

Benedetto Croce, vidjeli smo, pokušao je obraniti Hegela od optužbe sa Baumgartenijanzima, koje su mu, nakon Danzela, uputili Zimmermann i još neki drugi. No Croce je, po mom mišljenju, to pokušao na osnovu onih empirijskih postavaka Hegelove estetike, koji u posljednjoj liniji protivuriječe njegovoj spekulativnoj idealistickoj srži. Isto tako mi se čini, da Zimmermannov prigovor ne pogađa do kraja bit problema.¹⁷ Nije pogreška u tome, što bi se Hegel vratio na Baumgarteneve pozicije (cognitio veri sensitiva naprama cognitio veri intellectualis), nego u tome, što je predmet spoznaje kod Hegela u posljednjoj liniji i uvijek sam *konkretni pojam*, koji se, doduše, u umjetničkom djelu javlja u svojoj čulnoj pojavnosti (i zato je empirijski dio Hegelove estetike u velikom dijelu točan i plodonosan), ali u pitanju posljednjih gnoseoloških konzekvencija nesumnjivo odvlači (i umjetničko stvaranje, kao i interpretaciju djela) prema općenitom, pojmovnom i intelektualnom. Radi se, dakle, o tome da se ustanovi, o kakvoj se tu istini i o kakvu spoznavanju radi?

Radi se o istini *duhovnih relacija*, o otkrivanju i spoznavanju *stanja*, koja ih uvjetuju, stanja subjektivnih, kao i objektivnih. Ta su otkrivanja zaista neposredna i čulna, t. j. ona nisu posredovana pojmovnim upćavanjima niti do njih dovode, nego se sastoje od konkretnih likova, oblikovanih u materijalnoj ili maštovnoj egzistenciji. One su strogo *singularne* pojave, nastale u slobodnoj imaginaciji kao rezultat *singularnih odnosa* pojedinih umjetničkih duhovnih individualnosti prema objektivno postojećoj realnosti, bez obzira da li se radi o njezinu većem ili manjem dijelu. Ako ih tako definiramo, kao pojedinačna ostvarenja relacija subjekta i objekta, te estetičke pojave, duhovni fenomeni vanredne složenosti i bogatstva, ograđeni su od subjektivizma, kao i od objektivizma, t. j. ne mogu se svesti na solipsizam nekog apsolutno introvertiranog izražaja, kao ni na naturalističku deskripciju. To su momenti duhovnih veza, konkretnih sagledanja nekih objektivnih situacija kroz prizmu individualno organiziranih struktura, i premda je subjektivnost tog sagledanja prvenstveno određujuća za neophodnu singularnost umjetničkog fenomena, veza je prema vanjskoj realnosti za tu singularnost također neophodna. Točnije, bez nje se umjetnički izraz ne može ni zamisliti, koliko god izrazitost te veze osjetljivo varirala već prema umjetničkoj vrsti ili stilu. Sterilnost nekih apstraktnih smjerova (u prošlosti i u sadašnjosti) i nije drugo nego posljedica *sužavanja* te veze, forsiranog introvertiranja i raskidanja odnosa. No sve to može biti predmetom nekog budućeg raspravljanja estetičkih problema.

U vezi s našom temom bilo bi važno zasada utvrditi: *umjetnički oblik spoznavanja sastoji se u prvom redu u otkrivanju nekih individualnih subjektivnih stanja, koja su ostvarenje izvjesnih odnosa, a preko tih odnosa i objektivnih situacija, bilo da se one očitavaju izravno kao drugi pol odnosa, bilo zbog toga, što su i stvaralački subjekti samo dijelovi dotičnog objektivnog svijeta, te svojim posebnim strukturama participiraju, odnosno konstituiraju dotične situacije.* A ako se umjetnički oblik spoznavanja sastoji u otkrivanju tih subjektivnih stanja i podataka, u njihovu oblikovanju, to znači, da su upravo ta stanja i ti podaci *istina*, koje tim putem dostižemo. Sasvim je sporedno za ovo određenje da li se radi kod toga o čitavom svijetu objektivnih opservacija, kao u kakvu velikom romanu, na primjer, ili o izrazu jedne individualne više ili manje određene emocije u nekoj muzičkoj

¹⁷ Robert Zimmermann, Geschichte der Aesthetik, 1858., str. 695, 696.

frazi; u svakom slučaju ti podaci, praćeni i sugerirani kvalitetom uvijek posebne osjećajnosti, sačinjavaju nepregledno bogatstvo otkrića, ilustriraju uvijek nove vrijednosti života i ujedno ih umnožavaju i intenziviraju. Njihova je bitna osebina što su očitovanja individualne svijesti, a njihova je vrijednost upravo u toj singularnoj *subjektivnosti*, koja naučno spoznavanje (pojmovno mišljenje kao i historijsko informiranje) upotpunjuje uvijek novim konkretnostima svojih posebnih otkrića, spoznaja i samospoznaja, osvjetljujući život oko sebe istinito i duboko na način, koji se nikakvim naučnim sagledanjem ne može zamijeniti. Jer taj se način upravlja na posebne i pojedinačne momente realnosti, a polazi uvijek od jedne pojedinačne svijesti, koja pritom očituje sebe i svoj lični odnos ne samo prema tim momentima, nego i prema svijetu uopće.

Time određenje tog načina sigurno nije iscrpljeno. Ali je možda i u ovom obliku bilo dovoljno da istakne posebnu spoznajnu funkciju umjetnosti (ostavljajući pritom ostale njene funkcije po strani), koja joj daje opravdanje i neophodnost u kulturnoj i uopće životnoj egzistenciji čovjeka i društva, i to neophodnost, koja ne može nestati ili odumrijeti, jer se sastoji upravo u otkrivanju uvijek posebnih i pojedinačnih sadržaja, koji mogu postojati samo u konkretnim i neponovljivim likovima, što ih slobodna imaginacija pojedinaca oblikuje u svom individualnom odnosu prema realnosti.

Rudi Supek:

Henry Lefebvre: KRITIKA SVAGDANJEG ŽIVOTA

(Critique de la vie quotidienne, Ed, Grasset, Paris, 1947)

»Kritika svagdanjeg života« od H. Lefebvra podsjeća nas po svojem prividno skromnom naslovu na jednu drugu knjigu inače slavnoga pisca, to jest na »Psihologiju svagdanjeg života« od S. Freuda. Dvije knjige, koje se sa raznih stajališta bave istom problematikom; našim svagdanjim životom. Ali kakva razlika u perspektivi, koju otvara jedna i druga pred nama! Dok Freud nastoji u svakodanjin banalnim postupcima normalnog, svijesnog čovjeka ukazati na elemente, koji izmiču njegovoj svijesnoj kontroli, u kojima se pojavljuje nesvijesno, što ga kojiput stavlja na rub patoloških činova, ali što još uvijek ostaje sastavni dio našeg života, nešto što više baca humoriističku, no dramatičku notu na njega, sa Lefebvrovom knjigom ulazimo u dramu svagdanjeg života u punom smislu te riječi.

Svagdanji život čovjeka građanskog društva, njegovi prividno bezazleni odnosi, njegove idejne i osjećajne reakcije,

njegova katkada veoma rafinirana kultura, razotkriva nam pod prodornim osvjetljenjem marksističke kritike svu dubinu i složenost otuđenja čovjeka od njegove čovječnosti, od njegovih kritičkih sposobnosti i, često, njegovih plemenitih težnji pod teretom klasnoga društva. Ovdje je svagdanji život čovjeka sagledan iz perspektive određenog društva i u izvjesnom historijskom momentu, čija se analiza, u konačnoj liniji, ukazuje kao drama ali i kao proces »očovječenja« čovjeka kroz historijski razvitak. Od naoko beznačajnih i banalnih činjenica marksistička kritika svagdanjeg života vodi nas do jasne vizije jedne historijske drame, ali ne kao pasivne promatrače, već kao ljude, kojima određene spoznaje postaju istovremeno i praktički postulati ponašanja u društvu. U tome i jest razlika između jedne psihološke analize, koja često ne ide dalje od konstatacije, i jedne marksističke kritike, iz koje proizlaze sasvim jasni za-

daci individualnog ponašanja u društvu! Osnovna načela socijalističkog humanizma sadržana su, u glavnim linijama, u ranijim Marxovim spisima. Nije točno, da je Marx tu problematiku kasnije zapostavio u prilog ekonomsko-socioloških analiza. Naprotiv, mi neke najodrešitije formulacije iz teorije otuđenja nalazimo opširno prikazane u »Kapitalu«, i iz njih je jasno uočljivo, da Marx tu problematiku nikada nije gubio iz vida, već je samo osjećao potrebu da za nju nađe što sigurniju naučnu osnovu.

Baš s obzirom na činjenicu, da je ova problematika potpuno zapostavljena kod sovjetskih teoretičara, te da ju je formulirao, rezimirao i primijenio na suvremene probleme buržoaskog društva u njegovu punom raspadanju jedan marksista u zemlji, gdje se ponovno javljaju razni spekulanti, koji žele podvaliti svoje pseudo-humanističke umne proizvode kao »istinski humanizam«, pa da se čak pokušaji takva pseudo-humanizma pokušavaju prokrijumčariti i kod nas, potrebno je da ovoj knjizi posvetimo našu punu pažnju.

Karakteristično je za »francuski duh« autora ove knjige da kritiku svagdanjeg života započinje zapravo s kritikom književnosti, s analizom tematike, koja prevladava u književnosti Francuske kroz posljednjih stotinu godina. Književnost kao ogledalo života društva, književnost kao ideološka oblast, koja najviše pridonosi stvaranju određenih pojmova i čuvstava u širim slojevima, zaslužuje nesumnjivo takvu pažnju, iako bi se ta kritika mogla započeti i drugačije.

Godine 1900. označava konac jednog zaista burnog i silovitog vjekovnog razvitka, u kojemu su udarene smjernice, postavljeni ideološki frontovi, koji određuju sudbinu čovječanstva kroz mnoge naredne vjekove. Te godine održana je u Parizu Svjetska izložba sa ciljem da dade bilansu tehničkog i općekulturnog razvitka kroz prošli vijek i da pokaže sa kakvom perspektivom, naročito tehničke

prirode, čovječanstvo ide u novi vijek. Ta godina znači i prekretnicu u književnosti, promjenu dekora na književnoj pozornici. pisci, koji su sebe kroz zadnjih dvadeset godina nazivali »dekadentima«, iščekavaju i na njihovo mjesto dolaze drugi, koji žele odigrati ulogu »obnovitelja«. Dekadencija je ispala iz mode. »Ona je prestala biti u modi upravo u času, kad je zaista započela dekadencija, grčevita agonija takozvane »moderne« civilizacije«. To je vrijeme kad na društvenom planu krupna buržoazija potiskuje sitnu i njenu humanističku i liberalističku frazeologiju ističući otvoreno »imoralizam«, »intelektualiziranu senzualnost«, a intelektualizirani esteta »otkriva da je žedan, da je gladan, da žudi« (sjetimo se Gidovih »Zemaljskih hrana!«), dok izvjesno obilje sredstava za kupnju povećava i interes za umjetnost kod buržoaskih snobova, tako da i umjetnici počinju osjećati, da je život »ljepši«, a oni sami »slobodniji«. Istovremeno prodiru u književnost teme »avanture« i »rizika«.

»Da li su teme avanture i rizika, imoralizma i seksualne slobode imalo izmijenile pesimizam, sumnju, zamor, očaj, samoću? A te su stvarnosti i teme i te kako duboke i uporne, što se pojavljuju u našoj književnosti koncem prve polovine 19. vijeka. Naprotiv! Odjek tih tema proširuje se, postaje teži, jasniji, u »novoj« klimi suhe lucidnosti, superiorne verbalne tehnike i ledenog cinizma. Čemu odgovara tema avanture? Raspadanju društvenih odnosa dekadentnog kapitalističkog društva.« (10)

Karakteristične teme, koje se javljaju u 19. stoljeću, jesu teme poraza, neuspjeha i dualiteta (autor obećava da će ih obraditi kasnije u djelu »Mistificirana svijest«), i tema čudesnoga. S temom čudesnoga, koja prodire u književnost s Baudelairom i Rimbaudom, autor potvrđiva analizi naročito pokret, gdje je čudesno postalo osnovni elemenat stila, nadrealizam. Postoji nesumnjivo kod mladih pristalica nadrealizma jedna ve-

lika težnja za čistoćom »duha«, ali »pobuna, negodovanje protiv nepodnosive stvarnosti, odbijanje stvarnosti, očajanje, te nada u neposredni ljudski spas, neprestanim odlazanjem u bliski i čudesni svijet sljka, sve se to smiješalo u bunilo, koje nije pokušala osvjetliti ni jedna bistra analiza.« (22). Uspoređen s vremenom Baudelaira i Rimbauda elemenat čudesnosti postaje morbidniji, »sistematskiji, dualitet između stvarnosti i sna ide do prihvatanja ludila; čudesno postaje ustvari neobično, bizarno, efekat iznenađenja dominira; čudesno se tjesnije veže uz svakodnevni život; ne želi biti ispod ili iznad njega kao u magiji i mitu, želi biti druga strana svakodnevnog života«. Odatle nastojanje da se nadstvarnost izgradi povrhu stvarnosti pomoću proizvodnje nadrealističkih predmeta.

Nastojanje da se čudesno pronađe u svakodnevnom životu autor objašnjava pomoću degradacije iracionalnoga i pomoću njegove unutrašnje preobrazbe (misteriozno, sveto, proketo, ritualno, mistično, i t. d.). I ovdje H. Lefebvre formulira jedan veoma značajan zakon o nesvjesnoj preobrazbi ljudske doživljajnosti (koji su već naslutili neki sociolozi, »a meni se čini da ga je sistematski obradio i Freud u svojoj studiji o humoru), što se može dovesti u vezu i s onom Marxovom formulacijom »da se historija jednom pojavljuje u obliku tragedije, a drugi puta u liku komedije«. Taj zakon glasi:

»Sve, što je predstavljalo afektivan, neposredan i primitivan odnos čovjeka prema svijetu — sve što je bilo ozbiljno, duboko, kozmičko — pomiče se i nastoji ući prije ili kasnije u oblast igre ili umjetnosti, ili prosto ironičkog i šaljivog izraza.« (31)

Ne tumači li se Homerova mitologija kao prijelaz već zastarjelih oblika religije u oblast umjetnosti i igre; ne čini li nam se parnasovska reakcija u poeziji kao izvrgavanje ironiji i ruglu mnogih »ozbiljnih«, pa i »svetih« odnosa roman-

tičke osjetljivosti, koja je i sama izvrgla mnogo štošta laičkoj profanaciji iz oblasti religije? A ne javlja li se i ekspresionizam kao naročito jetka satira na simbolističku osjetljivost i neke idealističke iluzije? Zaista, nije li upravo uloga jednog novog umjetničkog pravca da pomoću ironije i šaljivosti oslobodi čovjeka nekih deprimirajućih, idejno već zastarjelih odnosa, i ne leži li to upravo u ludičkoj i katarktičkoj prirodi umjetničkog djela, smještenog u ovom slučaju na jedan širi historijski plan?! —

Nadalje, autor kritizira pokušaj nadrealista da izgrade svakodnevni život na kategoriji »slučaja« u obliku »bizarnog« i »neobičnog«, jer su to samo derivirane kategorije one slučajnosti, koja zaista vlada građanskim društvom, jer čovjek, s jedne strane, podliježe vladavini prirode (i vlastite prirode) a s druge strane, zadržava slobodu (ali formalnu, praznu slobodu, slobodu da profitira od slučaja). Odnos prema slučajnosti ima, uostalom, dublji korijen u čovjekovoj prirodi, i autor ističe, da bi bilo korisno provesti analizu igre i posebno hazardne igre, koja je jedan zanimljiv vid svakodnevnog ljudskog života.

U drugom poglavlju govori o vrstama kritike, koja se dosad vodila protiv svagdanjeg života u građanskom društvu. Tako se vodila kritika zdesna sa težnjom da se diskreditira građansko društvo (Maurras, Barrès). — Istinska kritika ostaje samo ona slijeva, jer se zasniva na spoznaji društvene zakonitosti, jer ne vodi u pretkapitalističke formacije, u rasizam, mistificizam i slično, već do rehabilitacije svakodnevnog života, na novome planu. Ekstremna »ljevičarska« kritika, koju provode trockisti ili razne vrste anarhista, susreće se sa »desničarskom« kritikom, jer nastoji diskreditirati i one društvene institucije i vrednote, koje su potrebne za daljnji napredak. Da bi kritika bila potpuna i konstruktivna, nužno je, ističe autor, da se »ujedine napori historičara i psihologa, nauka o čo-

vjeku mora postati izučavanje svagdanjeg života.» (62).

U trećem poglavlju, koje nosi naslov »Marksizam kao kritička spoznaja svagdanjeg života«, iznose se osnovni oblici otuđenja čovjeka u kapitalističkom društvu. Gušenje pojedinca, nezadovoljenje njegovih ljudskih potreba, dramu njegova svagdanjeg života možemo pročitati u djelima mnogih građanskih pisaca. To je i razlog zašto »djelo Baudelaira, kao i djelo Dostojevskoga ili Rimbauda, može primiti jedan revolucionarni smisao — pod uvjetom da se shvati i odredi pomoću spoznaje, pomoću društvene kritike ideja i ljudi« (68). Ta djela, ako ih uzmemo izolirana, izazivaju čuvstva apsurdna i iluzornosti, ali ako ih smjestimo u cjelinu problema jednog vremena, mijenjaju svoje značenje, postaju simptom vremena i oružje kritike. Ta kritika može biti potpuna jedino sa gledišta proletarijata kao klase, koja ukida buržoasko društvo i teži k punoj emancipaciji sebe i cijelog čovječanstva. Samo je marksizam, kao teorija revolucionarnoga proletarijata, u stanju da do kraja osvijetli pojedina pitanja društvene kritike, jer njegova svijest kao klasna svijest ide u pravcu historijskog kretanja. Razumljivo je stoga, da različite buržoaske ideologije nastoje otupiti klasnu svijest proletarijata, bilo da se radi o religiji ili o teorijama o »ljudskoj prirodi«, o »čistom« razumu, o »imanentnoj pravdi«, o velikim »idejama, koje vode svijest«, i tako dalje, jer prikrivaju pravi smisao života i jer se pod parolama »humanizma«, »naprednosti«, »ljudske solidarnosti«, »revolucionarnosti« i slično krije nastojanje da se oduzme proletarijatu njegova svijest.

Na koji način H. Lefebvre rezimira osnovne postavke marksističke kritike svagdanjeg života sa gledišta samog pojedinca? Te su postavke slijedeće:

a) *Kritika individualnosti* (centralna tema: »privatna svijest«). Individualnost se rađa kao posljedica podjele rada, što

ističe uostalom i pozitivistički sociolog Durkheim. Ali podjela rada rađa također tendenciju k zatvaranju u vlastitu djelatnost, u svoju tehniku rada, ne vodeći računa o društvenim posljedicama rada. To je tendencija *individualizmu*. Čovjek se odvaja od života i stvara svoj »privatni život«. A to je zaista »privatni« (latinska riječ »privare« znači lišiti) život, to je »život lišen stvarnosti, veza sa svijetom, život, kojemu je drugi čovjek stranac, život pojedinca, kojeg su oblikovale individualističke sklonosti. Njegov život rastvara se u protivvrjetne ili odijeljene pojmove: rad i odmor, javni život i privatni život, vanjske okolnosti i intimnost, slučajevi i nutarnja tajna, šanse i fatalnosti, ideal i stvarnost, čudesno i svagdanje. Njegova svijest, umjesto da se proširi i zavlada svijetom, povlači se u sebe, sužava se. I što se ona više sužava, to mu se više čini kao »njegova«. Individua se smještava sa niskom dopadljivošću u svoje familijarnosti.« (80—81). — Ta »privatna svijest« prevladava se, naravno, ulazanjem u društveni rad, učestvovanjem u kolektivnim naporima u duhu progresu.

b) *Kritika mistifikacije* (centralna tema: »mistificirana« svijest). Treba primijetiti, da proleter ne izbjegava opasnosti zatvaranja u »privatnu svijest«. Iako je njegov rad u tvornici kolektivan, taj je rad povezan sa priličnim iscrpljivanjem, pa se kod njega rađa težnja za dodiranjem izvan tvornice, po kavanama, klubovima, u obitelji, kroz film i štampu i t. d. Dakle, na mnogim mjestima, gdje buržoazija ima mogućnost da djeluje na njega ideološki u smislu podsticanja »privatne svijesti«. Prevlast privatne problematike u književnosti, »interijera« u slikarstvu, obiteljske tematike po filmovima, govori nam dovoljno jasno, do koje mjere buržoazija izbjegava crtanje javne problematike, pokrete masa, historijske događaje u smislu razvijanja društvene svijesti čovjeka.

Iako inače buržoazija na planu vladanja pokazuje i te kakav smisao za mase i za klase, ona pokušava mistificirati svijest pojedinca na osnovu njegove »privatne svijesti«. Ističe se njegova »sloboda volje«, njegova »originalnost«, njegova »lična nepovredivost«, a kad pogledamo tu masu »individualista« u cjelini, nameće nam se Nietzscheova slika o »ljudskom pjesku«, toliko zapravo jedan liči na drugoga u svojim svagdanjim reakcijama! Svaki od njih stvara »svoju« filozofiju za ličnu upotrebu, ali u časovima materijalne i političke krize ova masa »individualista« zgrnut će se kao krdo, kao horda, dozvolit će da je razjare pomoću najludih i najdivljijih »ideja«, a zaglibit će u vrtlogu, koji guta svaki ostatak zdravog ljudskog razuma, kao što je to fašizam. — Na tu labilnost buržoaskog individualizma upozorio je i Guehenno, koji je inače daleko od marksizma, na predavanjima, što su održana u Ženevi god. 1947. pod naslovom »Evropski duh«. Većina prisutnih, uglavnom nemarksista, podcrtali su tu labilnost buržoaskog individualiste, koji usprkos svojem »vlastitom« mišljenju i »originalnosti« lako postaje plijen raznih ekstremističkih, fašističkih ili »totalitarnih« izrazito anti-individualističkih pokreta.

c) *Kritika novca* (centralna tema: fetišizam i ekonomsko otuđenje.) Propaganda bogatih ide u smislu ocrnjivanja bogatstva kako bi načinili siromaštvo prihvatljivijim za siromašne (»Bogatstvo ne čini sreću«, »Više vrijedi dobar glas nego zlatan pas«, »Bit će uvijek bogatih i siromašnih«). Zato marksisti moraju preuzeti zadatak, naoko paradoksalan, da rehabilitiraju bogatstvo. »Bogatstvo nije ni zlo ni prokletstvo. Bogatstvo kao i moć sastavni je dio veličine čovjeka i ljepote života« (88). Međutim, smisao obogaćenja danas ne ide u smislu individualnog, nego kolektivnog obogaćenja. Odnos čovjeka prema predmetu marksisti ne ograničavaju na odnos posjedovanja, nego polažu težište na zadovoljavanje ljudskih

potreba. Uloga je socijalizma da poveća proizvodnju dobara, koja će pripadati pojedincu ne toliko u pravnom obliku, već u praktičkom. »Egalitaristički« socijalizam želi načiniti i od dobara potrošnje juridičke odnose u smislu zajedničkog posjedovanja dobara za potrošnju. Što se tiče posjedovanja sredstava za proizvodnju, autor smatra, da »nije važno, da ja imadem utisak da posjedujem jedan neznatan dio poduzeća od društvenog značaja (sredstva za proizvodnju), nego da ta poduzeća rade objektivno na povećanju društvenog bogatstva, na univerzalizaciji bogatstva«, što pokazuje, da mu nije sasvim jasna konkretna dijalektika posjedovanja poduzeća od strane radnih kolektiva.

U tom pasusu autor inače ukazuje na poznate stavove o otuđivanju čovjekova rada, kao robe u novcu, pa prema tome i njegove ljudske suštine.

d) *Kritika potreba* (centralna tema: psihološko i moralno otuđenje). »Što čovjek ima više potreba, to više on postoji. Što više ima moći, sposobnosti da djeluje, to je slobodniji.« (99).

Ekonomija u kapitalizmu nameće čovjeku jednu glavnu potrebu — novac, pa ta potreba potiskuje druge potrebe, što u drastičnom obliku dolazi do izražaja u škrtosti. Ali istovremeno kapitalizam stvara i druge, fiktivne, vještačke, imaginarne potrebe, koje su potrebne kapitalističkom tržištu upravo radi sticanja novca (tu igra veliku ulogu reklama i publicitet). Potreba za novcem u kapitalizmu djeluje u dva pravca: osiromašuje čovjeka u njegovim potrebama ili stvara vještačke, neprirodne potrebe, čime dovodi u jednom i drugom slučaju do njegove perverzije.

e) *Kritika rada* (centralna tema: otuđenje radnika i čovjeka). — U ovom pasusu autor navodi poznate stavove o otuđenju čovjeka kroz kapitalističku eksploataciju. Najamni radnik pretvara se samo u »radnu snagu«, a radna snaga važi jedino kao »roba« na radnoj burzi.

Upravo to otuđenje radne snage u obliku robe, koja se pojavljuje pred radnikom kao neka strana sila, njemu neprijateljska, čiji mu smisao izmiče već i zbog same podjele rada u tvornici, sačinjava suštinu procesa otuđenja. Otude-nje ne zahvata samo svijest proletera, nego i svakog drugog građanina, buržuja ili kapitaliste. Ono je svagdanja pojava i predstavlja »ključni pojam« u marksističkoj kritici svagdanjeg života. »Ovaj pojam otuđenja, naglašava Lefebvre, postat će centralni pojam filozofije (shvaćene kao kritike života i temelja konkretnog humanizma) i književnosti (shvaćene kao izraz života u svom pokretu)« (110).

Drama otuđenja čovjeka u građanskom društvu, i kroz historiju uopće, dijalektičke je prirode. Proizvodnjom sredstava, predmeta, čovjek stvara svoju ljudsku sredinu, ali istovremeno stvara i samoga sebe pomoću predmeta. Da bi svladao prirodu, čovjek stvara jednu novu prirodu. Ta mu se priroda čini tuđa, apstraktna, često puta misteriozna, ali pomoću nje on dolazi do vlastite spoznaje, do samosvijesti, uviđajući nestvarnost svojih iluzija, on spoznaje put svojeg oslobođenja, tako da ono, što je bilo otuđeno, svršava kao iluzorno i nestvarno, kao čisti privid. Čovjek se razvija kroz različite oblike privida i stvarnosti. U času kad je otuđenje postalo svijesno, privid je odbačen i prevladan.

f) *Kritika slobode* (centralna tema: moć čovjeka nad prirodom i nad svojom vlastitom prirodom). — Slijedi poznata kritika formalnih demokratskih prava u buržoaskoj demokraciji, prema postavkama Marxa iz knjige »Prilog židovskom pitanju«. Ne može biti stvarne slobode za pojedinca bez društvenih, ekonomskih i političkih sloboda. »Duhovna« sloboda i djelatnost rezervirana je u kapitalističkom društvu za jednu malu grupu ljudi, na račun ogromne većine.

U četvrtom poglavlju autor se osvrće na prethodne analize i dolazi do zaključ-

ka, da dosadašnji radovi marksista ne donose punu spoznaju problematike, koja je sadržana u svagdanjem životu, te da je i sam domašaj Marxovih i Engelsovih spisa »još daleko od toga da bude jasno i dobro uočen.« (125). Razlog je tome taj, što se mnogi marksisti suviše doslovno pridržavaju Marxovih i Engelsovih spisa, umjesto da pokušaju nastaviti njihovu misao. Dok su jedni »izgubili iz vida dinamički, živi karakter te (marksističke) misli«, dotle drugi žele »slobodno« nastaviti marksizam, mijenjaju njegove osnove i tako vrše njegovu reviziju.

Dijalektička metoda, primijenjena na humanističku problematiku, mora voditi računa o tome, da je njezin predmet »cjelina čovjeka i svijeta... ali u obnovljenom smislu: filozofija će biti konkretna, dinamička, vezana za praksu, za akciju, jednako kao i za spoznaju — dakle napor da se »prerastu« sva ograničenja u životu i misli, da se organizira jedna »cjelina« i stavi u prvi plan ideja totalnog čovjeka.« (126).

Na taj način postići će se ona jedinstvenost marksizma — jedinstvo filozofije i metode, humanizma, ekonomske nauke, političke nauke, akcije. A osnovni pojmovi, s kojima će čovjek pristupiti analizi života i stvarnosti, bit će pojmovi otuđenja, fetišizma i mistifikacije. Pomoću spomenutih metoda čovjek, koji danas »ne zna kako živi«, ispitat će uvjete svojega postojanja i naučiti »umijeće življenja«.

U slijedećem poglavlju Lefebvre čini digresiju ispitujući nastanak i ulogu religije na selu, a u posljednjem se osvrće na pitanje »mogućnosti« daljnjeg razvitka društvenog života s obzirom na obogaćenje individualnog života. Već danas možemo reći, da su te »mogućnosti« velike i da je jedna od bitnih karakteristika naše epohe upravo nesrazmjer, koji postoji između stvarnog, ograničenog života i mogućnosti, koje već danas postoje da se on unapredi. A te mogućnosti su »tako moguće, tako bliske, tako racionalno

ostvarljive (kad budu jednom slomljene političke zapreke), da ta blizina može važiti kao jedan od smisla (mučno i strašno nesvijesnoga) glasovite »moderne uznemirenosti«, tjeskobe pred »egzistencijom« takvom kakva je još uvijek!«

Pisana živim, ali konciznim stilom, sa težnjom da se misaonim stavovima dađe oblik lapidarnih, dijalektičkih formula, ova knjiga, koja predstavlja prvi dio (nosi podnaslov »Uvod«) jedne šire zamišljene studije, mnogo obećava kako po erudiciji samog autora, tako i po značaju problematike, koju obrađuje i koju je smjestio u centar svojeg filozofiranja. Iznosena problematika još nije poprimala sistematskiji oblik, pa se osjeća, kako misao autora tek skicira opće okvire da

bi iz njih zahvatili neki interesantniji vid buržoaskog društva u dekadenciji. Lako se čita, podstiče na razmišljanje, i njena ideološka oštrina leži upravo u dijalektičkom prožimanju onih pitanja, što zaokupljaju danas svakoga marksistu, koji prilazi društvenoj problematici s humanističkim interesom. Nema sumnje, da se pred marksistima upravo na tom području otvaraju nove perspektive i da će na tom području imati najviše prilike da pokažu, koliko su sposobni uzdlići se iznad dogmatičkog gledanja i proniknuti u još neriješene komplekse pitanja. U tom smislu i Lefebvreovu knjigu treba shvatiti više kao poticaj, nego kao neko konačno rješenje.

Oleg Mandić:

CAHIERS INTERNATIONAUX DE SOCIOLOGIE, 1946

(Međunarodni sociološki svesci)

God. 1946. počeo je izlaziti u Parizu jedan nov sociološki časopis, uredništvo kojega je sastavljeno od sjeverno-američkih, engleskih i francuskih sociologa, dok mu je glavni urednik G. Gurvitch. Časopis izlazi redovito, u jednom godišnjem ili dva polugodišnja sveska, tako da je dosad izašlo sedam godišta, raspoređenih u dvanaest svezaka; god. 1946. i 1952. izašao je po jedan svezak.

Svezak za god. 1946. ima programatski karakter te započinje sa dva rada, koji pokazuju tadašnje stanje u sociološkoj nauci na Zapadu. U prvom — *Današnji poziv sociologije* — G. Gurvitch najprije daje sumarni osvrt na razvitak sociologije, naglasivši, da smatra njezinim osnivačima »Saint-Simonove učenike« — Comta, Proudhona i Marxa. Ističe, da se poslije I. svjetskog rata sociologija u Sjedinjenim Državama sve više orijentira na istraživanje društvene stvarnosti tako da se zapaža »golemo bujanje anketa i

skroz empiričkih istraživanja«; u Francuskoj su naučenjaci proučavali primitivne oblike društva, u Njemačkoj je sociologija bila prožeta totalitarnim ideologijama, dok se u Sovjetskom Savezu bavi etnografskim istraživanjima folkloru i društvenih oblika raznih naroda, dok »marksistička sociologija« tamo služi skroz naskroz praktičnim ciljevima. On postavlja pitanje kakve bi morale biti sudbina i orijentacija sadašnje sociologije te dolazi do zaključka, da bi ona morala zauzeti prvo mjesto u sistemima spoznaje iz druge polovice XX. stoljeća i da bi se morala orijentirati prema izučavanju društva, koje se stvara, a da predmet njezina istraživanja ne budu više »društvene strukture i situacije, koje su se već kristalizirale«, već samo one, koje se nalaze u procesu stvaranja. Stoga misli, da bi se empirizam sjevernoameričke sociologije korisno povezao s apstraktnošću francuske. Tom prilikom valja

učiniti primjedbu, da bi se takvim postupkom još više potencirala empiričnost, od koje boluje naročito sjeverno-američka »sociologija«, jer se naučna sistematizacija u sociologiji ne može provoditi bez dubokoga poznavanja faktora u društvenim oblicima iz prošlosti i sadašnjosti, jer samo oni dopuštaju, da se spoznaju glavne smjernice razvitka konkretnih društava i da se tako ustanove glavne sheme za klasifikaciju društvenih događaja, koji su prošli, koji postoje i koji nastaju.

E. W. Burgess se u drugom programatskom članku bavi metodama sociološkoga istraživanja. Taj je članak preveden iz *The American Journal of Sociology*, 1945, br. 6. U njemu pisac ističe, da se u sociologiji tehnika istraživanja sada služi statistikama; metodom ličnih dokumenata i istraživanjem pojedinih slučajeva; tipologijom; sociometrijom; anketom ili interviewom te ukratko opisuje te metode. Na kraju, među zaprekama, koje ometaju sociološka istraživanja, pisac nabroja nedovoljno poznavanje metoda; obilje općih kolegijskih na višim školama na štetu onih kolegijskih, koji uvode u metode istraživanja; sektaški odnos mnogih sociologa prema pojedinim metodama; malen broj sociologa prema golemom broju problema, koje moraju rješavati; preopterećenost sociologa nastavom, koja ide na štetu istraživačkoga rada; nedostatak kredita, koji se dodjeljuju u tu svrhu.

U radu *Sektor i novi vidici religiozne sociologije* G. Le Bras naglašava, da se u istraživanjima religioznih običaja mnogo više pažnje obraćalo primitivnim narodima, tako da su se bolje poznavala »sela u Australiji i na Javi nego ona u Auvergni i u Champagni«. Stoga se nameće potreba, da se proučavaju konkretni oblici u kojima Francuzi ispovijedaju katoličku religiju, kako bi se mogli utvrditi uzroci razlika između njih. Pisac nadalje izlaže svoju metodu, kojom je pristupio opisivanju, interpreta-

ciji i uspoređivanju konkretnih činjenica.

Na društvenim izvorima pravne obaveze naslov je članka H. Levy-Bruhla, u kojemu pisac polazi od činjenice, da je teorija o izvorima obaveza jedan od najslabijih dijelova privatnoga prava. Ta slabost potječe još iz vremena rimskoga prava. U njemu su obaveze svrstane prema načinu njihova postanka u one, koje nastaju *ex contractu, quasi ex contractu, ex delicto i quasi ex delicto*. Kasnije se tome dodao još jedan izvor — zakon. Bolje je — misli pisac — napustiti ovu podjelu te uzeti u razmatranje postanak obaveza kao odnosa između ljudi. Tako se mora doći do zaključka, da je zajednička osnova svih obaveza osiromašenje, koje je vjerovnik morao podnijeti u interesu dužnika i koje obavezuje ovoga, da uspostavi poremećenu ravnotežu. Iako se ne može prihvatiti takav opći zaključak, izlaganja pisca otvaraju vrlo interesantan problem sociološkoga i historijskoga postanka pravnih obaveza.

Slijedeći je rad — *Etnologija riječi* — M. Leenhardta posvećen komparativnom istraživanju termina, koji označavaju riječ, i njihova smisla kod primitivnih naroda.

Odnos između *Sociometrije i sociologije* prikazuje F. Znaniecki. Prema njegovu mišljenju, sociometrija — istraživačka metoda, koja smatra, da se može doći do vrijednih rezultata jedino u slučaju, da se odnosi između pojedinaca i procesi u unutrašnjosti socijalnih grupa prikazuju u određenim jedinicama mjere i grafičkim sredstvima — stvara novo važno razdoblje u razvitku sociološke misli, jer bi to bio jedini način, da se sistematičkim posmatranjem očišćene rezultati društvenih promjena. Imajući u vidu piščeva izlaganja, valja upozoriti na jedno. Ta je metoda bila mnogo puta zanemarena, naročito na području istraživanja o općem životnom standardu ljudi, (a ne samo ekonom-

skom), tako da ona može da pruži dobre rezultate na nekim područjima sociologije, naročito u vezi s opisima konkretnoga stanja ljudi u nekom određenom društvu i zaključaka, koje odanle valja izvesti. Ali valja odbaciti misao, da bi sociometrija bila neka općenita metoda, koja bi važila za svako bez razlike područje sociologije. To bi značilo prihvatiti mišljenje, da se društvo razvija po zakonima matematike i da se neke njegove pojave, kao na pr. postanak ideologija, mogu prikazati i protumačiti matematičkim simbolima.

U člancima koji slijede R. S. Lynd piše o odnosu *Sociologije i planiranja* u Sjedinjenim državama, G. Friedmann u

članku *Automatizam i industrijski rad* prikazuje važnost automatizma u proizvodnji. U rubrici *Kritičke studije* M. Dufrenne se osvrće na egzistencijalizam i na njegovu indiferentnost prema sociologiji, dok P. M. Schuhl tumači misli francuskoga fiziologa Bichata, koji je na kraju XVIII. stoljeća tumačio, da je jači razvitak desne strane tijela kod ljudi posljedica njihove društvene aktivnosti.

Prvi svezak časopisa završava izvještajem Centra za sociološka istraživanja u Parizu za god. 1946. i recenzijama P. Merciera i P. Vignauxa o knjigama Ch. Le Coeura, *Obred i oruđe* i G. Gurvitcha, *Deklaracija društvenih prava*.

Henri Lefebvre: L'EXISTENTIALISME, Paris 1946, str. 256.

Od marksističke literature koja se bavi problemom egzistencijalizma, vrijedno je spomenuti ovo Lefebvreovo djelo, naročito i zbog toga, što je i sam autor stajao oko 1924. god. na sličnim egzistencijalističkim pozicijama.

Zato je prvi dio njegove knjige, pod naslovom: Zašto sam bio egzistencijalist, 1925. god., veoma interesantan i važan, jer nam retrospektivno osvjetljava onu poslijeratnu situaciju u Francuskoj koja je pogodovala anarhoidnom, egzistencijalističkom spekuliranju o slobodnom izboru, angažiranju, mogućnosti i t. d. U Lefebvreovom prikazu tog razdoblja susrećemo se sa nekoliko poznatih kasnijih francuskih marksista, kao G. Politzerom, P. Nizanom, N. Guttermannom, koji su 1924. izdali »Manifest grupe „Filozofija“« s egzistencijalističkom tendencijom.

Okrenuti ipak više problemima života, a ne smrti, ubrzo su uvidjeli jalovost takvog stava, tako da prema tridesetim godinama većina iz te grupe postaju marksisti.

Drugi dio knjige obrađuje egzistencijalizam od 1830. do 1846. godine. Tu Lefebvre prikazuje i kritizira mističnu egzistencijalističku misao Kierkegaarda, pokušavajući da ga protumači građanskom protivrječnom sredinom kao i njegovim individualnim karakteristikama, konstatirajući da je egzistencijalizam »doktrina ljudi, koji više ne egzistiraju«. Smatra da je jedina njegova veličina (kao i Nietzscheova) — da je podnosio sve protivrječnosti svoga vremena i da je napisao svojom krvlju — muku izgubljenog čovjeka u svojim protivrječnostima.

Nakon Kierkegaarda daje kratki prikaz i ocjenu Nietzscheove filozofije, njegovu kritiku teoretskog čovjeka, problem nadčovjeka i traženje izlaza iz ljudske ništavnosti.

Prije nego što je prešao na analizu Heideggerove filozofije, zadržava se na »spekulativnom egzistencijalizmu« Husserla. Prikazuje kako je Husserlova bor-

ba za apsolutnu racionalnost, a protiv svakog relativizma, historizma, empirizma — njegovom fenomenološkom metodom, zahtjevom fenomenološke redukcije i deskripcije dovela konačno do iracionalizma.

Jedan od njegovih učenika je upravo i najkonsekventniji egzistencijalist — Martin Heidegger. Pokazuje kako se redukcijom problematike na fenomenologiju postojanja, svijesti, ne rješava problem čovjeka. Lefebvre smatra da isto tako kao što je nacional-socijalizam mistificirao smisao i ciljeve socijalizma, tako je i Heidegger mistificirao sve teme dijalektike i humanizma u korist jedne pustolovne i negativne filozofije.

Djelo se ne odlikuje minucioznim analizama i kritikama tih sistema, nego više općenitijim tretiranjem tih pitanja, ulazeći samo u neke osnovne stavove tih filozofija. U kritici tih sistema Lefebvre je veoma oštar i beskompromisan.

V. P.

Herbert W. Schneider: A HISTORY OF AMERICAN PHILOSOPHY (Historija američke filozofije) — Columbia University Press. New York. First printing 1946. Second printing 1947.

Amerika je dosad dala relativno skroman doprinos razvoju svjetske filozofske misli. Pa ipak ima i ona svoje relativno originalne i zanimljive mislioce i svoj filozofski razvoj, koji zaslužuje da bude proučen. Prvi koraci u proučavanju toga razvoja već su učinjeni i danas se može navesti izvjestan broj knjiga koje predstavljaju ozbiljan pokušaj prikazivanja cjelokupnog razvoja američke filozofije (na pr.: W. Riley: American Thought from Puritanism to Pragmatism and Beyond, 1915; E. G. L. Van Becelaere: La Philosophie en Amérique depuis les origines jusqu' à nos jours (1607.—1900.), 1904.; V. L. Parrington: Main Currents in American Thought, 3 sveska, 1927—1930; E. G. Müller: Amerikanische Philosophie, 1936.; Muelder and Sears: The Development of American Philosophy, 1940.; W.

H. Werhmeister: History of philosophical Ideas in America, 1949; etc.). Među takve pripada i knjiga H. Schneidera. U njoj je dat prikaz razvoja filozofske misli u Americi od prvih početaka, t. j. od američkih puritanaca-platoničara XVII. i XVIII. vijeka, pa do radikalnog empirizma W. Jamesa, J. Deweya i drugih. Pored najistaknutijih u knjizi je obuhvaćen i niz manje značajnih ali zanimljivih mislilaca, koji se inače zanemaruju. Najnovije struje u američkoj filozofiji nisu obrađene, jer su one po mišljenju autora »još uvijek premlade da bi zasluživale biografiju«. Izlaganje pojedinih filozofskih učenja vrlo je solidno i bogato dokumentirano citatima iz originalnih djela filozofa, a uz svaku glavu dat je vrlo iscrpan pregled literature. Zato nije čudno što jedan od recenzenata (E. C. Brightman) ocjenjuje Schneiderovu knjigu kao »najnaučniju i najopsežniju historiju američke filozofije, koja je ikad napisana«. Osnovna slabost knjige, koja smanjuje njenu vrijednost, jest odsustvo dublje kritičke analize (a možda čak i pokušaja takve analize) filozofskih učenja (uvjeta i uzroka njihova postanka, njihove historijske vrijednosti i društvene uloge) kao i odsustvo sintetičkih sudova koji bi mogli nastati kao rezultat takve analize. Pisac na primjer uopće nije osjetio potrebu da napiše neki uvod ili zaključak gdje bi dao sintetički prikaz osnovnih etapa razvoja američke filozofije i obrazloženje svoje periodizacije toga razvoja. Zbog toga je Schneiderova knjiga ipak više savjesno prikupljeni i sređeni materijal nego naučna historija filozofije.

G. P.

Alfred Jules Ayer: LANGUAGE, TRUTH AND LOGIC (Jezik, istina i logika), London 1951., str. 160.

Ayerova knjiga o osnovnim pitanjima neopozitivizma (logičkog empirizma, kako sam autor nazivlje svoj stav), doživjela je već osmo štampanje drugog izdanja (prvo izdanje god. 1936.). Sam autor zastupa, u osnovi, neopozitivističko stajalište B. Russela, Wittgensteina, Moora — koji svi nastavljaju tradiciju engleskog empirizma od Berkleya i Huma. Od ostalih, Ayer je najbliži neopozitivizmu bečkog kruga, naročito Schlicku i Carnapu.

U prvom poglavlju razgraničava svoj stav od »metafizičkog«, koji, za sve neopozitiviste, označava prihvaćanje neče-

ga, što postoji van našeg iskustva. U drugom poglavlju, raspravljajući o funkciji filozofije, tretira stavove engleskih empirista (Locke, Berkley, Hume). Prihvaća Berkleyev fenomenalizam, ali ne i njegov teizam, slaže se sa Humovim shvaćanjem kauzaliteta.

U trećem poglavlju raspravlja o prirodi filozofske analize, bavi se pitanjem »logičke konstrukcije« i svodi materijalnu stvarnost na logičku konstrukciju iz osjetnih sadržaja. Tretira pitanje filozofskih stavova za razliku od empirijskih, koje imaju obični ljudi, te govori o logičkim konzekvencijama, koje proizlaze iz jezičnih konvencija. Četvrto poglavlje posvećuje problemu »a priori«. S obzirom na tumačenje formalno logičkih i matematičkih stavova, ne slaže se sa Millovim rješenjem, da se tu radi o induktivnoj generalizaciji. Prihvaća Kantovu diobu na analitičke i sintetičke sudove, samo ih tumači u neopozitivističkom smislu. Analitički sudovi su tautologije. U petom poglavlju raspravlja o istini i vjerojatnosti. Analitički sudovi su istiniti, jer su tautološki; sintetički sudovi nemaju samo formalni kriterij istinitosti, nego se njihovo važenje određuje prema mogućnostima anticipacije iskustva. Šesto poglavlje posvećeno je kritici etike i teologije. Etički i estetski sudovi nisu znanstveni, nego izražavaju izvjesna emotivna stanja; zato nisu ni istiniti ni lažni. Religiozne tvrdnje o egzistenciji transcendentnog bića (boga) jesu metafizičke, zato ih je nemoguće dokazati. U sedmom poglavlju govori o pojedincu i svijetu. Njegov fenomenalizam dopušta egzistenciju i ostalih subjekata kao i njihovo odnošenje. U posljednjem poglavlju raspravlja o racionalizmu i empirizmu, realizmu i idealizmu, monizmu i pluralizmu. Ayerov logički empirizam nužno ga dovodi do suprotnosti prema svakom monizmu. Na kraju raspravlja o odnosu filozofije i ostalih znanosti, te je shvaća kao logiku nauka.

Ayer, kao pripadnik logičkog empirizma (neopozitivizma), svodi čitavu problematiku filozofije na logičku obradu čulnog iskustva i znanstvenog jezika. Poput ostalih (Schlick, Carnap i t. d.), ne priznajući materijalnu stvarnost kao po sebi danu, poduzeo je svojoj filozofiji osnovni korijen: bitna filozofska problematika, ontološka, ostaje za njega lažna problematika (metafizička).

Bez obzira na takvu usmjerenost, Ayerova knjiga, slobodna inače od teško pri-

stupačnog simboličkog materijala, koji upotrebljava dotična škola, daje jasan i informativan pogled u problematiku neopozitivizma i Ayerovo stanovište o tim pitanjima.

V. P.

John S. Brubacher: A HISTORY OF THE PROBLEMS OF EDUCATION (Historija pedagoških problema), 688 p., New York and London 1947.

John S. Brubacher profesor historije i filozofije pedagogije (teoretske pedagogije) na Yale univerzitetu u SAD obradio je veći broj temeljnih pedagoških problema u sistematičnom historijsko-analitičkom pregledu. U većini slučajeva uobičajeno je da su historije pedagogije pisane s namjerom da služe profesionalnim pedagoškim radnicima. Ova knjiga osvjetljava najosnovnije pedagoške probleme sa stanovišta političkih i ekonomskih uvjeta, a također i sa stanovišta psihologijske i filozofijske teorije u jednom širem i aktuelnijem aspektu i, neosporno je, da predstavlja izvjestan interes i na drugim područjima društvene problematike. Historijsku stranu problema, t. j. njihov razvitak u historiji društvene misli, autor je s velikim znanjem i originalnom metodom povezoao sa savremenim teorijskim i praktičnim pedagoškim zadacima i tendencijama. Znanje prošlosti, kako sam autor naglašava, nema samo antikvaran interes, već je ono geneza sadašnjosti. I baš zbog toga autor se nije poslužio sa dosad uobičajenom metodom u historijama pedagogije, naime, da se obrađuje epoha za epohom sa cjelokupnošću problema unutar tih epoha, već je primijenio originalan metod, koji se sastoji u tome što je uzet izvjestan broj najosnovnijih pedagoških problema, koji su obrađivani svaki za sebe u posebnim poglavljima. Unutar jednog poglavlja, u kom je dat jedan pedagoški problem, materijal i činjenice u vezi s tim problemom analizirane su po historijsko-hronološkom slijedu i na kraju poglavlja dat je u sintetičkom vidu osvrt na savremene pedagoške probleme u vezi sa prethodnom historijskom analizom. Na taj način, umjesto da su data poglavlja grčke, rimske, srednjovjekovne pedagogije i slično, ova knjiga sadrži poglavlja o pedagoškim ciljevima, metodama i programu; o osnovnom, srednjem i višem obrazovanju; o političkim, psihologijskim i filozofijskim osnovama pedagogije; i ostalo.

Baš ovakav metod dao je aktuelan karakter ovoj knjizi. Historijski materijal je sakupljen i obraden sa pretpostavkom da je on relevantan za razumijevanje savremenih i tekućih pedagoških problema. Umjesto da prolazi kroz dug kurs da se dođe do sadašnjosti, čitalac knjige to postizava na kraju svakog poglavlja. Na taj se način čitalac stalno mislima kreće nazad i naprijed kroz prošlost i sadašnjost.

Budući da je organizacija i sistem historijskog materijala u skladu sa savremenim problemima, jasno je da se uobičajene epohe historije pedagogije (antička, srednjovjekovna i moderna) obrađuju stalno, ponovo. Ali zato se svaki put neki period prelazi sa novim, određenijim interesom. Ista stvar se odnosi i u pogledu pojedinih pedagoga u historiji i savremenosti. Sa jednog aspekta se njihova djela obrađuju u jednom poglavljju i sa drugog aspekta se ista djela obrađuju u drugom poglavljju. Zato se u ovoj knjizi na jednom mjestu ne nalazi kompletan pregled neke epohe ili djela nekog pedagoga.

Naglašavajući prednosti ovog metoda u tretiranju problema i organizaciji i sistemu materijala, sam autor ne negira vrijednost uobičajenih metoda i sistema historije pedagogije. Knjiga sa ovim metodom tretiranja problema samo upotpunjuje uobičajene, tradicionalne historije pedagogije.

Iako ova knjiga imade općenito značenje, iako ona tretira pedagoške probleme na osnovi svjetske pedagoške nauke, ipak su ti problemi tretirani u vezi sa aktuelnim zadacima i tendencijama američke pedagogije. Ali to ne znači da se zato ova knjiga svodi samo na američke izvore. Naprotiv, ova knjiga sa izborom materijala, sa naučnošću i metodom kojom obrađuje taj materijal, sa objektivnošću u pogledu postignuća pojedinih naroda u pedagoškoj teoriji i praksi, predstavlja dragocjen prilog svjetskoj pedagoškoj literaturi.

Pri čitanju poglavlja koja obrađuju pojedine probleme nije potrebno po redu čitati poglavlja kako slijede u knjizi, jer njihov slijed nije u linijskom metodu izlaganja. Čitati se može bez obzira na taj red bilo koje poglavlje, odnosno bilo koji problem, jer njihovo obrađivanje uključuje materijal, koji u koncentričnom metodu, obzirom na različite aspekte sa kojih se razmatraju problemi i materijal, daje zasebni, samostalni karakter pojedinim poglavljima.

Prva četiri poglavlja obrađuju pedagoške probleme općedruštvenog značenja, kao što su: pedagoški ciljevi, politika i pedagogija, pitanje nacionalnog odgoja i ekonomskog utjecaja na odgoj. Možda su još značajniji u tom smislu, a i obzirom na kvalitet pedagoškog procesa, filozofija i psihologija odgoja koje zauzimaju slijedeća dva poglavlja. Način kako ciljevi, socijalne snage, filozofske i psihološke teorije utječu na metod i program, predmet je slijedećih četiri poglavlja. Moralni odgoj kao jedna faza programa dat je u posebnom poglavljju. Što se tiče pedagoške prakse u knjizi se obrađuju posebno razvitak školskih i odgojnih ustanova. U vezi s time, ali u posebnom poglavljju, tretira se problem javne i privatne škole, problem koji je oduvijek, pa i danas, aktuelan u kapitalističkom svijetu, a naročito u Americi.

Autor imade kritičan iako ne revolucionaran stav u odnosu na kapitalizam i njegov utjecaj na pedagogiju: »Kapitalizam u ekonomiji, kao aristokracija u politici, teži da tretira čovjeka kao sredstvo, radije nego kao cilj. Čak kapitalizam eksploatira zajednicu preko korumpiranih političara da bi postigao određene svrhe.«¹

To je tek jedan izraz nezadovoljstva sa kapitalističkim poretkom, kojeg antihumanistički stav u odnosu na čovjeka toliko je jasan, da ga ne može a da ne konstatira svaki iole demokratski čovjek. Takav je i John Brubacher. Ali, ta je kritika još uvijek slab protest protiv kapitalizma.

Kod autora pozitivno je i to što on imade kritičan stav u odnosu na pragmatističku filozofiju i pedagogiju John Deweya.

S. C.

H. Kelsen: SOCIETY AND NATURE — A SOCIOLOGICAL INQUIRY (Društvo i priroda — Jedno sociološko istraživanje) — Izd. Paul Kegan, London, 1946, 391 str.

Ovu knjigu tvorca normativne pravne teorije posvećuje analizi, kojoj je svrha istražiti porijeklo načela uzročnosti. To načelo igra značajnu ulogu u Kelsenovu shvaćanju države i prava, jer se — prema njegovu mišljenju — odnosi između pojedinaca, koji su podvrgnuti određeno-

nom pravnom poretku, t. j. određenoj državi, odvijaju prema prirodnim zakonima, u kojima važi načelo uzročnosti. »Osnovna forma prirodnog zakona je zakon kauzaliteta«¹ Jednako se mora isto načelo primijeniti, kad se izučava pravo kao dio društvene stvarnosti, da se ustanovi njegova etička vrijednost u odnosu na određene društvene prilike. Iako je pravno pravilo »logička formula prirodnog zakona«, oni se među sobom razlikuju načinom povezivanja svojih elemenata: u prirodnim naukama to je uzročnost, a na području pravne nauke — normativnost.²

U ovoj sociološkoj studiji, podijeljenoj na tri dijela — *Primitivno shvaćanje prirode*, *Grčka religija i filozofija* i *Moderna nauka* — pisac istražuje historijski postanak »načela uzročnosti« u društvenim odnosima te smatra, da ono potječe od »načela odmazde«, koje bi općenito postojalo kod svih primitivnih naroda. Primitivni ljudi misle — tako tvrdi pisac — da »nema pojave bez krivnje« (str. 263), tako da »krivnja« kod njih ima opće značenje uzroka svih pojava. Brojnim primjerima, koji su se prethodno izabrali, da se podudaraju s ovom pretpostavljenom tezom i koji se ne posmatraju kao jedan dio njihove društvene okoline i jedne faze u njezinu razvitku, nastoji se prikazati »načelo odmazde i osvete« kao glavnu ideju, koja prožima psihologiju pojedinaca i društveno uređenje primitivnih naroda i koja predstavlja podsticaj za sve njihove čine. Primitivna »ideja odmazde« — tumači H. Kelsen — nalazi se u religiji starih Grka, dok njihova filozofija odbacuje taj primitivni sadržaj i dobiva normativni, formalni karakter kao apstraktno načelo uzročnosti — prvi put kod atomista Leukipa i Demokrita. Tako to načelo ulazi u nauku, izgubivši »najvažniji elemenat, koji ga je teretio kao nasljednika načela odmazde «³ (262).

Kao što je u svojem shvaćanju društva i pravnoga poretka H. Kelsen odvojio načelo uzročnosti od normativnosti, on pokušava da uzročnosti dađe jedan sasvim prazan, formalan karakter kao i svojem pojmu normativnosti. Da to može učiniti, on je od jedne svoje apstrakcije, koja ne postoji u mentalitetu pripadnika primitivnih naroda, stvorio oprugu, koja bi njih pokretala. Takvo načelo odmazde

¹ H. Kelsen, *Opšta teorija države i prava*, Beograd, 1951, str. 57.

² Kao gore.

¹ John Brubacher: *A History of the Problems of Education*, str. 46.

nipošto ne predstavlja neki opći impuls za život društvenih organizacija primitivnih naroda. Ako je točno, da u teškoj borbi, koju vode za život, primitivni ljudi pripisuju neuspjeh svojim prestupima, t. j. krivnji zbog prekršaja kojega običaja ili navade, nipošto se ne može tvrditi, da bi oni svoje uspješne pothvate pripisivali istom povodu. Slijedeći svoju metodu da izbacuje iz naučnoga istraživanja sve ocjene vrijednosti — a u tu kategoriju pripada i pojam uspjeha i neuspjeha — H. Kelsenu uspijeva da izgradi umjetnu tvorevinu o tobožnjem »načelu odmazde« kao o sveopćem tumačenju pojava u prvobitnoj zajednici, iako unatoč navedenim primjerima nema nikakve stvarne podloge za stvaranje takvih općih apstrakcija.

O. M.

A. Cornu: ESSAI DE CRITIQUE MARXISTE. — Ogljed o marksističkoj kritici. Izd. Editions sociales, Paris, 1951, 187 str.

Pisac je sakupio u ovoj knjizi veći broj svojih članaka, koji su izašli u raznim časopisima, kao što su *Pensée, Europe, Commune, Revue socialiste, A la lumière du marxisme i Science and Society* i koje je navodno preradio. Svrha tih članaka bila je prikazati u čemu se načela marksističke kritike razlikuju od buržoaske i primijeniti ih prilikom proučavanja nekih filozofskih, književnih i drugih društvenih problema. U isto se vrijeme pisac ograđuje od toga, da bi se ti njegovi članci shvaćali kao potpune analize tih problema, jer su to »ogledi, koji su se hotimice pojednostavnili i shematizirali i koji se ograničuju na to, da postave neka opća načela kao sredstvo za tumačenje« (8).

Na kraju uvodnog ogljeda o idealizmu i marksizmu pisac izlaže glavnu osobinu marksističke kritike, koja se sastoji u tome, da se umjetnik i njegovo djelo proučavaju u njihovoj društvenoj sredini, t. j. na određenom stupnju ekonomskog i društvenog razvitka.

Ogledi, koji slijede, raspoređeni su prema svojem sadržaju u tri grupe: filozofska kritika, književna kritika i društvena kritika, u kojima se naizmjenice izlažu gledišta Marxa i Engelsa o raznim problemima filozofije i umjetnosti i vlastita piščeva mišljenja.

O. M.

W. J. H. Sprott: SOCIOLOGY Izd. Hutchinson's University Library, London, sl. a., 192. str.

Svrha je ove knjige da bude uvod u sociologiju, te bi stoga ona morala pružiti osnove te nauke, njezinih teorija i metode, kako bi pomogla čitaocu, da se upozna s njezinim glavnim postavkama. Ali odmah na početku knjige pisac se osvrće na određivanje predmeta sociologije, naročito spominjući sistematizacije Durkheima i Ginsberga te govori o njima kao o »junačkom pokušaju da se goleme masa klizava materijala svrsta u jedan relativno jednostavni sistem gubinjih gnijezda« (str. 7). I tim svojim riječima on zapravo uvodi čitaoca u nesigurnost, koja danas vlada u sociologiji na Zapadu s obzirom na njezin predmet, na metode istraživanja i na sistematizaciju istraženih podataka. O svim tim problemima ne postoje jedinstvena mišljenja, tako da se uvod zapravo ograničava na to, da o svakom problemu sadrži posebno mišljenje pisca, ukoliko se ne radi o eklektičkom povezivanju nazora raznih pisaca.

Pisac navodi, da se sve knjige na području sociologije bave društvenim ponašanjem ljudi ili ljudskim društvima ili ljudskim društvom kao apstraktnom kategorijom. Osvrnuvši se ukratko na metodu, on otvoreno i iskreno priznaje, da je »sociologija u velikoj mjeri još uvijek klasifikatorno, sređivalačko i deskriptivno područje zato, što mi još nismo sigurni u određivanju onoga, što je važno i što nije važno« (36). On nastavlja, da se velik dio socioloških istraživanja sastoji u prikupljanju podataka, »t. j. statistika« i završava, da je »sakupljanje podataka kao takvo slijepo« (37).

Dakako da sve ono, što slijedi, tumačenje uloge vlasti, ekonomske strukture i društvenoga raslojavanja trpi od empiričnosti isto tako kao i zaključci, koje pisac izvodi o ulozi javnoga mnijenja i društvene kontrole, o društvu kao o sistemu ustanova, o društvenim promjenama i o rješavanju socijalnih problema. Kad on ipak nastoji dati neko općenito tumačenje, onda se ono redovito temelji na psihološkim, subjektivnim faktorima pojedinaca, koji sastavljaju društvo, kao što je na pr. »sloboda akcije i mišljenja« (153). A to je subjektivni idealizam.

O. M.

R. N. Carew Hunt: THE THEORY AND PRACTICE OF COMUNISM. (Teorija i praksa komunizma). Izd. Geoffrey Bles, London, 1950, 232 str.

Ističući važnost, koju »komunizam« ima u današnjici, kao i činjenicu, da na Zapadu malo znaju o čemu se sastoji njegovo naučavanje, pisac je u ovom svojem radu obuhvatio razvitak marksističke ideologije od Marxa pa dalje završavajući sa Staljinovim skretanjem. U prvom dijelu izlažu se osnove marksističke teorije, u drugom razvitak radničkoga pokreta u Evropi XIX. stoljeća s naročitim obzirom na marksistički utjecaj, dok su predmet zadnjega dijela »pokušaji Lenjina i Staljina da primijene marksistička načela na izmijenjene uvjete ovoga stoljeća« (str. VI).

Iako se ne može zanijekati, da pisac pokušava biti objektivn, ipak pokazuje da unatoč proučenom materijalu zapravo nije shvatio suštinu marksizma kao teorije proletarijata, koja se pojavljuje, na određenom stepenu njegova razvitka, t. j. sredinom XIX. stoljeća. To se vidi već po tome, što uvrštava u komunizam sve utopiste počevši od Platona kao i druge reformatore, koji su u raznim vremenima tražili da se poboljša položaj eksploatiranih klasa. On tvrdi, da je Marx samo »preuzeo jedan od najstarijih instinkta Evrope«

i da ga je primijenio »na četvrti stalež industrijskih radnika«, koji su tražili »opravdanje svojega mjesta u društvu« (3). Svakako je stoga najveći trn u oku di'alektika, te stoga nastoji dokazati, da između nje i formalne logike nema neke bitne razlike.

Pisac smatra, da je »Lenjin poduzeo Oktobarsku revoluciju« nasuprot marksističkim načelima, što je imalo za posljedicu, da su se kasnije morale uvesti apsolutističke metode. Ovdje dolazi do izražaja njegovo slabo poznavanje i marksizma i prilika u Rusiji, što se očituje također u naivnoj tvrdnji, da bi se tamo prilike drugačije razvijale, da je Lenjin ostao na životu, jer nitko ne zna kako bi Lenjin stvarno utjecao na razvitak događaja. Takva tvrdnja pokazuje, da pisac nije dao sebi truda da pročita ona Lenjinova djela, koja je on napisao od god. 1919. do kraja svojega života, jer se iz njih vidi teška borba, koju je Lenjin vodio da održi na visini diktaturu proletarijata, a vidi se i to, da je u toj borbi bio potpuno osamljen.

Pisac točnije gleda na stvari, kada tvrdi, da se »jedini Titov prestupak sastoji u njegovu pokušaju da izradi nezavisnu komunističku državu« (207) i da se u Sovjetskom Savezu »pokret emancipacije radnika izrodio u policijsku državu« (211).

O. M.

IZ SVEUČILIŠNOG ŽIVOTA

REFERAT PROF. I. BABIĆA O RADU VETERINARSKOG FAKULTETA I DISKUSIJA¹

I. konferencija o Univerzitetu, brojne diskusije o nacrtu Zakona o univerzitetima, rad skupštine Društva nastavnika Sveučilišta i visokih škola, razni članci u univerzitetskoj i drugoj štampi o problemima Univerziteta, spremanje javne diskusije o aktuelnim pitanjima Sveučilišta, koja će se uskoro održati i t. d., sve to pokazuje, kako se osobito u posljednje vrijeme naglašuje važnost rješavanja mnogih gorućih problema na našim fakultetima.

U okviru iznošenja ovih pitanja održao je dr. Ivo Babić, prof. Veterinarskog fakulteta, 10. III. o. g. referat u Društvu nastavnika Sveučilišta i visokih škola. Na sastanku, održanom toga dana, kome su prisustvovali i predstavnici ostalih fakulteta, kao i šef veterinarske upravne službe NR Hrvatske, profesor Babić osvrnuo se na rad Veterinarskog fakulteta, naročito na onaj, koji je od općeg sveučilišnog interesa.

Referent je u uvodu spomenuo, da bi njegov referat trebao da bude povod za dalju opću i specijalnu diskusiju te je naglasio nekoliko karakteristika dosadašnjih diskusija o sveučilišnoj problematici. Od naša tri najstarija sveučilišta u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, širina diskusije i interes jači su, na pr. u Beogradu i Ljubljani nego u Zagrebu. Diskusija je, nadalje, ograničena, bar što se tiče Zagreba, na relativno malen broj ljudi. Gotovo nijedan problem nije prediskutiran do kraja, a u problematiku se uvlačio niz takvih pitanja, koja su često administrativne naravi, i vrlo ih je lako riješiti bez fiksiranja u širem opsegu. Mnogo se vremena potrošilo, osobito kod projekta Zakona o sveučilištima, na formalna pitanja. Dalja značajka je apstraktnost velikog broja diskusija. Ona leži na jednoj pretpostavci, kao da se radi o diskusiji o internacionalnom

standardiziranom tipu, odnosno jedinici, kao da se radi o sveučilištu, koje može da stoji bilo gdje i koje se može organizirati na podjednaki način, a ne o specifičnim prilikama jugoslavenskih sveučilišta, konkretno Zagrebačkog sveučilišta. Čini se, da često postoji tendencija bježanja od konkretizacije određenih pojava upravo na našem Sveučilištu. Od tih mnogobrojnih diskusija bilo je vrlo malo koristi, jer se problemi ne rješavaju. U Zagrebu postoji mišljenje, da se ne može ništa učiniti, dok se ne prihvati novi Zakon o sveučilištima, što je potpuno krivo, a toga se ne drže ni druga sveučilišta u zemlji. U našim diskusijama, kako kaže prof. Babić, nismo usvojili ni one predviđene demokratske forme, koje uvjetuju bolji rad.

Prelazeći na sam referat, prof. Babić je kazao, da je svrha referata iznijeti što je urađeno kroz osam godina na nastavnim planovima i programima, režimu studija, kao i na organizaciji zavoda, odnosno istraživačkog rada. Primjeri će biti izneseni s Veterinarskog fakulteta, ali se u stanovitom broju fakulteta javljaju isti uspjesi i neuspjesi, doduše u raznim stepenima, ali je problematika na pojedinim fakultetima u načelu jednaka.

Kad se iznose neke negativne pojave na Veterinarskom fakultetu, to naravno nema opravdanja za zaključak, da na tome fakultetu prevladavaju negativne pojave. Moglo bi se, prema prof. Babiću, navesti ono najznačajnije: izdavanje naučnog mjesečnika, periodički izbor predstojnika zavoda, planiranje naučno-istraživačkog rada, početni koraci u pogledu koncentracije zavoda i dr.

Činjenica je, da Vijeće Veterinarskog fakulteta i veterinarska služba nisu zadovoljni sa svojim apsolutivima, jer oni ne zadovoljavaju naše potrebe. Uložen je golem trud i pojedinaca i Vijeća u izradu novih planova i programa, ali rezultati nisu adekvatni. Manje važne i izrazito negativne pojave uklonjene su, no

gledajući problematiku u cjelini, moglo se i moralo postići znatno više. Prof. Babić kaže, da se znatan broj mladih vrijednih naučnih radnika počeo, nažalost, saživljavati s lošom organizacijom.

Jedan od prvih uzroka tih negativnih pojava i neuspjeha na Veterinarskom fakultetu, jest taj, što Fakultet ne vodi dovoljno računa o našim specifičnim potrebama i stanju stočarstva, odnosno veterinarske službe. Primitivne prilike, pod kojima se razvija naše stočarstvo, i naročito nizak obrazovni nivo i životni standard većine stočara, te privredna zaostalost zemlje, uzrokuju vrlo veliko proširenje zaraznih i parazitarnih bolesti. Ali kad upoređujemo naše planove i programe s ovom činjenicom, nastavlja prof. Babić, onda vidimo, da u cjelokupnoj nastavi prevladava individualna metoda organske patologije, individualna terapija, dok bi trebalo očekivati, da će težište cjelokupne izobrazbe za određeni dugi period vremena biti na suzbijanju zaraznih i naročito parazitarnih bolesti. Prema najnovijim podacima Saveznog zavoda za privredno planiranje, direktne štete od mortaliteta domaćih životinja iznose godišnje 13.551.000.000 Din. Uzrok ovako visokog mortaliteta još su uvijek prvenstveno stočne zarazne bolesti i izvjestan postotak parazitarnih bolesti. Zavod diferencira indirektnu štetu od zaraznih bolesti na godišnje 2.110.000.000 Din, od parazitarnih bolesti 10.711.000.000 Din, od organskih 510.000.000 Din, od sterilizeta 2.100.000.000 Din. Kako su u ovaj račun uzete samo određene vrste domaćih životinja i samo jedan dio indirektnih šteta, brojke su u stvarnosti još znatno veće. Iz svega toga proizlazi, da težište izobrazbe treba ležati na preventivi. Problem nije riješen time, što je uvedena zoohigijena kao predmet, već taj preventivni faktor mora biti stalno zastupljen u nastavi od prvog do posljednjeg stručnog predmeta.

Naravno da će se potrebe postepeno mijenjati — kaže prof. Babić. Mi možemo imati tu perspektivu, da će se uspjeti za određeni kraći period vremena razne bolesti ograničiti na najmanji moguću stepen, pa će tada gubici od parazitarnih bolesti biti manji. Dakle, u planu i programu mora biti ta perspektiva jasno izražena, kako bi kadrovi, koji se sada školuju, bili spremni za taj period. Plan i program treba da se neprekidno prilagođuju prilikama, koje vladaju.

Na Veterinarskom fakultetu — a to ovdje nije specifična pojava — postoji

izrazito podcjenjivanje mišljenja i prijedloga praktičara. To je krupan nedostatak, jer nitko ne može bolje fiksirati potrebe od dobrog stručnjaka, koji radi na terenu. Fakultet se u tom pogledu ne može staviti nad struku, nad potrebe zemlje, nad cjelokupnu službu.

Jedan od naročito podesnih oblika stalnog povezivanja s potrebama terena i stalnog upliva na usavršavanje plana i programa, metoda rada i na usavršavanje pojedinih članova fakulteta, bio bi, po mišljenju prof. Babića, odlazak nastavnika kroz izvjestan period vremena na teren. Trebalo bi da mi svi, i kliničari i teoretičari, povremeno boravimo na terenu, da na licu mjesta možemo kontrolirati rezultate svog nastavnog rada, do popunjavanja svoje znanje i uočavamo istraživačku problematiku.

Prof. Babić kaže, da se u pogledu plana i programa jasno očituje idolopoklonstvo prema inozemstvu. Svojevremeno se htio kopirati Sovjetski Savez, a sada ih ima, koji žele kopirati Zapad, dakle načelno isto. Ne mogu se pojedine stvari istrgnuti iz jedne cjeline i primjenjivati na naše posebne prilike.

Veterinarski fakultet, odnosno Vijeće, postavio je sebi za cilj nedostiživ idealan lik veterinaru općeg tipa kao veterinaru specijaliste iz niza veterinarskih disciplina i kao veterinaru naučnog radnika. Sve se to želi dobiti preko obvezatnih i ispitnih predmeta. Na tom su fakultetu gotovo isključivo svi predmeti obvezatni i ispitni. Pošlo se sa stanovišta, da ćemo, ako ne bude sve obavezno i ispitno, imati malo naučnih radnika. Ali silom se naučni radnici ne mogu stvarati, niti će se stvarati. Omladina je sposobna dati potreban broj ljudi, koji će se razviti kao naučni radnici, a mi veliki broj ni ne možemo zaposliti. S druge se strane podcjenjuju stručnjaci, što je, čini se, opća pojava na Sveučilištu. No stručnjaci praktičari drže struku, premda se golemom većinom ne bave naučnim radom, jer su to ljudi, koji rješavaju dnevne zadatke i koji vole svoj posao. Naučni radnik unapređuje struku, ali samo stručnjaci mogu operativno rukovoditi i izvršavati poslove. Kako bi izgledalo, pita prof. Babić, kad bi veterinarska služba bila predana nama, naučnim radnicima, ako nas ne interesiraju hitne potrebe, koje se javljaju? Isto je tako krivo stanovište, da bi svi srednjoškolski profesori morali biti istraživaoci.

Sve, što je specijalističko, potrebno je, prema prof. Babiću, prebaciti u kurseve

¹ Sastavljeno prema stenografskom zapisniku.

nakon diplomiranja. Na taj bi se način oslobodilo vrijeme potrebno za upute u naučni rad, i njih treba zaista savjesno provoditi s ljudima, koji će se dobrovoljno time baviti. Kako će se specijalizacija vršiti, to je specifično pitanje. U nizu specijalističkih predmeta, koji sada postoje na Fakultetu, imamo golemih teškoća kod organizacije, kaže prof. Babić, a vrlo malo uspjeha.

Preširok nastavni front, koji iskrivljava lik veterinara, opravdava se potrebom razvoja medicinskoga mišljenja. Ali medicinsko mišljenje ne može se razviti u dovoljnom stepenu na širokom, nego baš na uskom frontu. Ako želimo kod izvjesnog postotka budućih naučnih radnika dobiti dobar kadar, onda moramo obvezatno stegnuti program isključujući specijalističke predmete, jer ne možemo na 30 sati još dodati novih 10 sati tjedno, kako bi mogli pojedince upućivati u naučni rad. Na pojedinim fakultetima nastaje potreba za novim predmetima. Oni se uvode, ali se ništa bitno ne mijenja u vezi s predmetima, koji su već prije postojali.

Mi smo god. 1945. bili sretni, nastavlja prof. Babić, kad su oni staleški, pretežno negativni odnosi između pojedinih struka nestali. Mi smo mislili, da toga više nema. Ali oni sada postepeno oživljavaju i, po uvjerenju referenta, između pojedinih struka danas su isto toliko jaki, kao što su bili i prije rata. U očima naših nastavnika, veterinarstvo, na primjer, nije dobilo svoj realan položaj u nacionalnoj privredi, koji stvarno ima. Postoji podcjenjivanje drugih struka i institucija, vjerojatno zbog nedovoljnog poznavanja. Veterinarski fakultet hoće ponekad preuzeti funkciju drugih struka, koje su za taj posao kvalificiranije i na taj način opterećuje nastavu, odnosno cjelokupni fakultet. S druge strane, intimna suradnja s drugim srodnim službama i fakultetima često ne postoji. Bez suradnje medicinske i veterinarske službe i fakulteta ne može biti čuvanja ljudskog zdravlja ni sprečavanja i utvrđivanja određenih bolesti. Ali velik broj liječnika i veterinara, studenata medicine i veterine nije došao do te spoznaje. Isto se tako nikad Vijeće Veterinarskog i Vijeće Poljoprivrednog fakulteta nisu sastala da usklade planove i programe, da puste jedno drugome ono što pripada pojedinoj struci, a ne da dupliraju, a ujedno da se terenski čovjek ne odgaja kastinski tako, kao da može sve sam, već da postignemo punu suradnju struka.

Prof. Babić drži, da bi o ovom teškom problemu kastinskog odgoja i obrazovanja studenata i kastinskog odnosa struka i službi trebalo što prije raspravljati na posebnom sastanku.

Prof. Babić je nastavio s prikazom, kako na Veterinarskom fakultetu postoji nepotrebna i štetna razbijenost stručnih disciplina, koje bi morale predstavljati cjelinu. Ali, kako on kaže, postoji otpor protiv razumne i nužne koncentracije.

Prvorazredni naučni radnici u izvjesnim poslovima nisu u stanju da dadu materiju tako, da student može participirati, i to zato, što ne poznaju najelementarnija pravila metodologije nastave. To je u izvjesnom postotku opća pojava na Sveučilištu, i ako tu ništa ne učinimo, golem trud pojedinih nastavnika bit će uzaludan.

Postoji tvrdnja, da je srednja škola neka apstraktna općeobrazovna škola, koja ne daje nikakvo uporabivo znanje za visoki studij. Iz toga podcjenjivanja srednje škole, kaže prof. Babić, proizlaze krupne posljedice, jer se na Veterinarskom fakultetu održavaju četiri pripravnica predmeta, koji se kao obvezatni i ispitni ne bi morali samostalno održati.

Nije ispravno, što Veterinarski fakultet u nastavi kopira Medicinski, kako se to povremeno događa. Veterinarstvo je usko povezano s ekonomskim zakonima, jer se i osnovni objekt veterinarstva, životinja, može odrediti nekom fiksnom novčanom cifrom, dok to kod čovjeka, objekta medicinskog studija, nije tako, premda se i medicina ne može odijeliti od ekonomskih zakona.

Prof. dr. Babić napominje lični odnos pojedinca prema svim prijedlozima za bolju organizaciju rada, i taj je lični odnos, prema njemu, u predlaganim reorganizacijama često prevalentan moment.

Pitanje udžbenika još je uvijek teško, premda se u tome pogledu izvanredno mnogo učinilo u odnosu na predratne prilike. Na osnovu svega toga, prof. Babić je podcrtao svoje mišljenje, da se sveučilišna nastava, no ne samo u našoj zemlji, nego i drugdje, nalazi u latentnoj krizi.

Što se tiče pitanja režima studija, on je na Veterinarskom fakultetu bio baziran uglavnom na prisili. Još danas ima priličan broj članova Vijeća, koji, kaže prof. Babić, pokazuju žaljenje za tim režimom. Ali uzrok neuspjeha studenata treba djelomično tražiti i u premaloj su-

radnji nastavnika sa studentima i u mnogobrojnim prije navedenim faktorima.

Prof. Babić naglašava da je podlogu za diskusiju o boljoj organizaciji, specijalno nužnoj koncentraciji zavoda dao u jednome svome poznatome članku u dnevnoj štampi, a sada će još samo upozoriti na izvjesne elemente, koji nisu tamo sadržani. Naši naučni radnici katkada misle prije svega na to, kako će njihov rad biti primljen u inozemnim naučnim krugovima, a ne kako se taj rad odnosi na prilike u zemlji. Što se tiče brojčanog odnosa stručnog i pomoćnog osoblja, prof. Babić zastupa mišljenje, da za poboljšanje zavodskog eksperimentalnog rada izlaz nije prvenstveno u novim asistentima, nego u povećanju laboranata.

Pitanje koncentracije zavoda između fakulteta naišlo je na prilično energičan otpor, kao što se pokazalo u slučaju prijedloga za spajanje zavoda između Poljoprivrednog i Veterinarskog, i Veterinarskog i Medicinskog fakulteta.

Pri kraju svoga referata prof. Babić je spomenuo još nekoliko svojih zapažanja: da su se asistenti uvukli u posebnu sekciju, gdje sami rade, umjesto da rade u nastavničkoj grupi, da se u Vijeću daje otpor protiv javnosti raspravljanja i t. d.

Poslije referata razvila se diskusija, u kojoj su sudjelovali, osim referenta, svega četiri pripadnika Veterinarskog fakulteta, šef veterinarske upravne službe i četiri nastavnika drugih fakulteta.

Diskusanti su se djelomično složili s tezama prof. Babića, djelomično su ih nadopunili i modificirali, a djelomično iznijeli mišljenja, koja se razlikuju od referentovih.

Naglašujući, da su u referatu lijepo izneseni teški problemi i da je data podloga za opširnu raspravu, prof. dr. Tomašec iznio je, da je prof. Babić oštro potencirao neke stvari, koje u takvu obliku na Veterinarskom fakultetu ne postoje. Tu se prof. Tomašec osvrnuo na dva primjera, i to na pitanje suradnje s veterinarskim upravnim vlastima i na pitanje suradnje sa studentima. Posljednjih godina ta suradnja s upravnim vlastima nije bila dovoljna, ali, prema prof. Tomašcu, tu je težište više na veterinarskoj službi, jer se ona u pitanju nastavnog plana i u odnosu prema radu Fakulteta kao cjeline ondosi suviše pasivno. Što se tiče suradnje sa studentima, diskutant iznosi da nema utisak, da se ta suradnja ikada odbijala.

Prof. dr. Težak, koji je nekoliko puta uzimao riječ, osvrnuo se najprije na stvaranje stanovitih kastinskih osjećaja. Nema još razvijenog osjećaja, da je univerzitet jedna jedinstvena institucija. No ne treba bježati od toga da tražimo po svijetu druge uzore, da tražimo tamo ono, što je kod drugih općenito, što se daje k nama prenijeti. Univerzitet ima uvjeta za jednu nadgradnju preko koje će fakulteti surađivati, a ta je nadgradnja prvenstveno na istraživačkom sektoru. No kod nas to ne može postojati iz jednog razloga zbog financijske strukture Zagrebačkog sveučilišta. Ako neki naši istraživači žele da se mjere inostranim mjerilima, i ako se tu radi o fundamentalnim naukama, to je ispravan, jedini mogući put; nauka je jedna na svijetu. Univerzitet mora gledati daleko u budućnost, a ne da obrađuje samo neka područja, koja su momentano važna. Da bismo došli do kakvih takvih istraživačkih škola, morali bismo imati daleko više asistenata, jer je zapravo asistentsko zvanje jedino, gdje se mogu mladi ljudi izobražavati za istraživače. Kao i ostali fakulteti, imamo teškoća u nabavljanju literature i organiziranju naših biblioteka u Zagrebu, a rješavanje toga pitanja izvanredno je važno. Što se tiče koncentracije zavoda, treba promisliti, da li za to postoje svi mogući uvjeti. To možemo teško postići iz raznih razloga. Tu dolazi u pitanje razbacanost fakulteta, pitanje satnice, zatim činjenica da su predmeti koje imamo u nekoliko instituta, zapravo elementarni kursevi, proširene predavaonice. Zbog toga je bez velikih materijalnih priprema i bez jasnog cilja što treba predstavljati ta koncentracija, preuranjeno o njoj govoriti. Ako bismo imali koncentracionu točku za istraživačke radove, koji će biti zajednički svim fakultetima, onda bismo imali koncentraciju, ali za to nemamo sredstava. Trebalo bi da umjesto toga govorimo o koncentriranom pregledu naučne literature u Zagrebu. Problem je da se stvori dokumentacioni centar, a to nije izvan naših financijskih mogućnosti. U daljoj diskusiji prof. Težak iznosi kako je on protiv sitne koncentracije, već zapravo za jednu ultrakonzentraciju, a ta se daje provesti. Mi možemo, prema diskutantu, urediti jedan sistem, prema kome neka naručena knjiga prolazi kroz određeni biro, tu se registrira, da bi zatim mogla svima poslužiti.

Dr. Fiolić, predstavnik Uprava za veterinarsku službu, naglasio je, da bi

nedostatke, koje pokazuju stručnjaci, što danas izlaze s Fakulteta, trebalo nekako formulirati, da bismo znali točno gdje su i koji su. To bi se moglo preko Društva veterinarara. Ako bi se uzele u obzir potrebe na terenu kroz 10—20 godina, te mišljenje naših stručnjaka gdje su manjkavosti njihove izobrazbe, tada bi se lako došlo do sinteze, kakav zapravo mora biti nastavni plan i program.

Dr. Gabričević, kao nastavnik Filozofskog fakulteta, napominje, da su i drugi fakulteti zainteresirani pitanjem koncentracije zavoda, jer bi ta značila racionalniju upotrebu izdataka, a time bi ostalo više financijskih sredstava i za druge fakultete. Diskutant izjavljuje da će se u Društvu nastavnika boriti za provedbu teza, koje je iznio prof. Babić.

Prof. dr. Kovačević iznio je više primjera postojanja raznih zavoda, koji se bave uglavnom istim naučnim radom, kako se dvostruko nabavljaju knjige i sl. Diskutant se također osvrnuo na pitanje entomoloških kadrova, kojih zapravo nema. Danas entomologiju vode šumari i agronomi, umjesto biolozi. I to bi pitanje mogla riješiti izvjesna koncentracija. No kod koncentracije instituta, kad bi fakultet preuzeo vanjske zavode, iskrslili bi veliki financijski problemi.

Prof. dr. Randić prikazao je primjer Univerziteta u Glasgowu, gdje je osnovna organizaciona jedinica Univerzitet, a fakulteti nisu ni po svome personalnom sastavu, ni po svome djelovanju neke odvojene jedinice. Isti profesor figurira kao nastavnik na raznim fakultetima. Kod nas su fakulteti posebne ustanove, i zbog toga je tu nemogućnost koncentracije i potrebne suradnje. Kod nas se postavlja pitanje prava vlasništva, upotrebe i dr., što otežava suradnju.

Dr. Miklaušić naglašava, da je u diskusiji trebalo više govoriti o specifičnim veterinarskim prilikama, a ne toliko o općim problemima Sveučilišta. On smatra, da nema kliničara, koji u nastavi ne govori o preventivi i koji je ne potencira. Što se tiče pedagoškog znanja nastavnika Sveučilišta, sindikat Veterinarskog fakulteta pokrenuo je svojevrmeno to pitanje, a diskutant je imao prilike da govori u nekoliko navrata s nekim nastavnicima Više pedagoške škole i zamolio ih na privatnoj bazi da se pozabave pedagoškim pitanjem Sveučilišta kao

takvog. Nažalost, na tome polju nije ništa učinjeno.

Dr. Benko napominje, da asistentski sastanci na Veterinarskom fakultetu nisu išli na uštrb ni sindikalnog rada ni nastavničke grupe, već, naprotiv, novodi nekoliko pozitivnih strana ovakvih sastanaka. Nadalje podvlači važnost stvaranja ambulatorne klinike, pitanja koje se ne miče s mjesta, a upravo bi ta klinika bila put da studenti upoznaju problematiku terena.

Dr. Ivoš ističe, da je prof. Babić iznio interesantnu problematiku, ali je ona preobimna, da bi se na ovakvu sastanku mogla sa svih strana u cjelini obuhvatiti. Za ovako kompleksnu problematiku potrebni su i kompleksni argumenti. Trebalo bi donijeti izvjesne argumente, koji bi ukazali što je dovelo do toga da stvaramo neupotrebljive stručnjake. To bi nam ujedno služilo kao putokaz, kojim putem treba da idemo da bismo stvorili vješte i sposobne stručnjake. Što se tiče koncentracije, treba najprije izvršiti koncentraciju na vlastitom radnom području, a ne da se stvari ponovno obrađuju u toku istog studija. Što se pak tiče preventive, u širem smislu te riječi, tu moraju biti uključeni svi predmeti od prve godine nadalje.

U toku diskusije prof. dr. Babić govorio je nekoliko puta. Tako je na nekim primjerima skicirao kako zamišlja koncentraciju srodnih instituta. Tu se ne misli na ukidanje nastavničkih mjesta, već se radi o jednom institutu s jednom literaturom i aparaturom, jedinstvenim planom rada, savjetovanjem i pomoći za vrijeme njegovog izvođenja. Ako taj institut nema za to dovoljno prostora, ne mora privremeno ni biti koncentriran na jednom mjestu. To je, međutim moguće na desetak instituta odmah provesti. Osobito bi ovakva suradnja Poljoprivrednog i Veterinarskog fakulteta donijela velike rezultate. Ta bi suradnja donijela korist ne samo nastavnom i naučno-istraživačkom radu, već bi također omogućila i ispravan razvoj struke i odnosa među stručnjacima.

Pri kraju je prof. Babić napomenuo da je svijesno uzeo širu problematiku sa svrhom, da se ponovno potakne diskusija na širokoj osnovi, koja je u Fakultetskom vijeću nekako zamrla. Osim toga, ovakva diskusija može biti dobra priprema za buduću konferenciju.

Ivan Brihta:

O ORGANIZACIJI NAUČNOG RADA NA PODRUČJU PRIRODNIH NAUKA

Povodom mišljenja o organizaciji naučnog rada, koje su u »Pogledima 53«, br. 4, str. 286 objavili profesori K. Balenović, E. Cerkovnikov i V. Hahn (skraćeno: članak B. C. H.), želio bih iznijeti nekoliko misli.

Argumentacija u članku B. C. H. ide ovim redoslijedom:

1. Sredstva, koja u našoj zemlji stoje na raspolaganju za naučni rad, treba što racionalnije utrošiti.

2. Kongres kemičara u Zagrebu 1952. pokazao je, da je sveučilište dalo najveći broj naučnih priloga.

3. Publikacije su mjerilo aktivnosti i korisnosti ustanova.

4. Mnogo je narodnog novca posljednjih godina utrošeno na naučni rad institucija van sveučilišta, koje su na Kongresu kemičara po publikacijama bile slabije zastupane od sveučilišta.

Iz ovih se premisa izvlači zaključak, da na temelju dosad postignutih rezultata treba sveučilište kod raspodjele sredstava staviti na prvo mjesto.

Ovdje bih, međutim, pokušao dokazati, da ni sve premise nisu ispravne, a ni zaključak nije točan.

Prva je griješka, po mome shvaćanju, u premisi 3; istini za volju moram reći, da je ona kod nas prilično raširena, da je nekako u modi.

Posljednjih godina iza 1945. stvoren je u našoj zemlji stanovit broj instituta, kojima je zadaća da se bave primijenjenom naukom (vjerojatno se na njih djelomično odnosi premisa 4). Njihovo osnivanje nije neki naš specifikum, već su slični instituti posljednjih godina osnovani, i još uvijek se osnivaju, u mnogim tehnički naprednim zemljama.¹

¹ O primijenjenom istraživanju u Vel. Britaniji vidi, na pr., djelo: H. F. Heath and A. L. Hetherington, Industrial Re-

Prvenstvena je zadaća instituta za primijenjena istraživanja u našim prilikama da primjenom manje više poznatih, ali praktički kod nas neprimjenjivanih metoda, dignu našu industriju na viši stupanj, na kojem se nalaze industrije, odnosno poljoprivrede, šumarstvo i ostale grane u naprednim zemljama. Prosudivati rad takvih instituta, ukoliko se bave kemijom, prema broju referata iznijetih na Kongresu kemičara u Zagrebu 1952, značilo bi ne poznavati svrhu i karakter tih ustanova. Tako, na pr., Institut za industrijska istraživanja nije se baš loše plasirao što se tiče broja referata na tom Kongresu; prosudivati, međutim, njegov rad samo po tina referatima bilo bi posve nepravilno, jer najveći dio rada nije niti će biti predan javnosti u obliku referata, publikacija i sl., ali je od toga rada imao i, nadajmo se, imat će i ubuduće koristi naš tehnički napredak.

Time smo se dotakli jednoga, za naučne krugove osjetljiva pitanja, koje je u zadnje vrijeme ne samo kod nas, nego i vani u svijetu poprimilo dimenzije strahovito napuhanog balona, a mogli bismo ga ukratko nazvati: fetišizam broja naučnih publikacija. U američkom kemijskom časopisu Chemical Engineering News čitao sam nedavno o tom pitanju razmatranja jednog autora, koji sa stanovitim nelagodnim osjećajima razmišlja o poplavi naučnih publikacija na području kemije i postavlja približno slijedeće pitanje: »Što biste rekli o nekom mladom nastavniku kemije (asistentu ili docentu), koji je sebi postavio cilj

search and Development in the United Kingdom, Faber & Faber Ltd., London 1945. Brojni instituti za primijenjena istraživanja postoje također u Njemačkoj, S. A. D., Francuskoj i t. d.

da godišnje objavi 10 radova, t. j. jedan mjesečno osim ferija? Možda biste ga smatrali karijeristom; međutim kod raspodjele koje vlada, da se aktivnost ocjenjuje prema broju radova, van svake je sumnje, da je taj mladi čovjek realista, jer će na taj način brže napredovati na ljestvici univerzitetske hijerarhije do redovnog profesora.

Pogledajmo uostalom, s kolikim su brojem referata pojedini potpisnici članka B. C. H. bili zastupani na Kongresu kemičara 1952! Prof. Cerkovnikov nije bio zastupan ni jednim radom, prof. Balenović sa dva, a prof. Hahn sa četiri. Primijesimo li, dakle, njihove postulate na njih same, prof. Cerkovnikov vrlo bi loše prošao kod buduće raspodjele kredita za naučna istraživanja, ako bi se netko ravnao načelima, koja je on sam javno iznio.

Da se ukloni svaki nesporazum, naglašavam ponovno, da prema mom osobnom mišljenju korisnost neke kemijske ustanove i vrijednost pojedinaca kemičara ne treba nikako prosuđivati po broju referata na Kongresu kemičara u Zagrebu 1952. ili po broju publikacija uopće.

Odnosi li se, međutim, aluzija članka B. C. H. o velikim svotama utrošenog narodnog novca za institucije van sveučilišta i na naše nove fizikalne institute u Vinči i u Zagrebu, onda treba istaći, da je Institut u Vinči održao priličan broj referata na Kongresu kemičara, a Institut »Ruđer Bošković« u Zagrebu, koji se još izgrađuje, podupire već sada financijski, koliko sam upućen, svoga saradnika prof. Balenovića sredstvima za istraživanje.

Da se i opet ne bi krivo shvatilo, ja toj saradnji prof. Balenovića s Institutom »Ruđer Bošković« ništa ne zamjeravam, ali prof. Balenović smatra, da je neracionalno trošiti sredstva za naučne institute van sveučilišta, a ipak s takvim institutom saraduje.

Kad se već govori o pravilnoj raspodjeli sredstava za naučno istraživanje, šteta što se autori članka B. C. H. nisu osvrnuli i na vrlo aktuelno pitanje, koje je prvi put u našoj javnosti iznio prof. Ivo Babić u »Borbi« od 10. II. 1953., t. j. o potrebi da na jednom sveučilištu postoji niz istovrsnih instituta. To je pitanje uglavnom neki tabu među našim sveučilišnim krugovima.

Vratimo se sada na zaključak članka B. C. H., da sredstva za naučni rad treba dodjeljivati institucijama ili pojedincima na temelju njihovih dosad objavljenih publikacija. Smatram, da je taj princip neodrživ; pokaže li se, na pr., da se na jednom za budućnost nacije važnom području nije dovoljno ili nije uopće naučno radilo, bilo zbog pomanjkanja sredstava ili talenata, onda to područje treba potpomoći svim sredstvima. Obratni princip da se sredstva za naučni rad daju prvenstveno tamo, gdje su već pokazani vrlo dobri uspjesi, doveo bi do hipertrofije toga dijela nauke u dotičnoj zemlji. Nešto analogno primijetio je nedavno neki strani učenjak u Indiji: pod uplivom uspjeha fizičara Ramana, dobitnika Nobelove nagrade, velik se dio mlade indijske naučne generacije suviše jednostrano bavi teoretskom fizikom i ne posvećuje se rješavanju drugih važnih tehničkih i ekonomskih problema, kojih Indija ima, nažalost, i suviše. Pokažu li, na pr., u našoj zemlji organski kemičari prema broju publikacija najviše uspjeha i počnu li oni zbog toga, na temelju argumentacije B. C. H., tražiti veća sredstva za istraživanje od drugih struka, onda će ta nova povećana sredstva omogućiti još veći broj radova s područja organske kemije. Taj veći broj radova opravdao bi po toj istoj logici dodjeljivanje daljnjih još većih sredstava, pa bi se kroz nekoliko godina najveći dio istraživanja u našoj zemlji vršio samo na području organske kemije. Do toga bi došlo utoliko prije, ako bi se osnovao centar za raspodjelu

sredstava za naučni rad, u kojem bi, prema prijedlogu B. C. H., glavni korisnici bili ujedno i arbitri.

Na kraju neka mi se dopusti da razmotrim u posljednje vrijeme često spominjanu krilaticu: »Najbolja sveučilišna nastava je naučno istraživanje.« Razgovarajući o toj tezi s mnogim drugovima, razabrao sam, da ne postoji jedinstvo u shvaćanju, da li se ovdje misli na naučno istraživanje nastavnika ili studenata. Razmotrimo najprije prvi slučaj. Teza da je dobar samo onaj nastavnik, koji se bavi naučnim radom, nije osnovana na činjenicama, jer su poznati mnogi glasoviti učenjaci, koji su bili loši nastavnici. Tako, na pr., poznati kemičar Emil Fischer spominje u svojoj autobiografiji,² kako ga je glasoviti termodinamičar Clausius razočarao svojim predavanjima iz fizike. Bavljenje naučnim radom često je, doduše, potreban, ali ne dovoljan predušlov za dobrog nastavnika. O tome je također iznio nekoliko misli prof. Babić u svom spomenutom članku u »Borbi«. I obratno, poznati su odlični nastavnici, koji posvećuju najveći dio svoga vremena studentima, a ne bave se naročito aktivno istraživanjem novih područja.

Kako pak stoji s drugom alternativom, da je naučno istraživanje, koje vrše sami studenti, najbolji način nastave? Taj je sistem nastave dao odlične rezultate na području kemije u Njemačkoj, počevši od vremena Liebiga. Nakon razmjerno kratkog vremena, posvećenog slušanju nekih kolegija, studenti bi preuzeli rad na disertaciji i u aktivnom istraživačkom poslu postajali dobri kemičari. Taj način nastave mogao bi se možda karakterizirati tako, da je najbolji način učenja plivanja da učenika baciš u vodu i neka nastoji da se održi na površini. Koliko je god taj način nastave kemije bio prikladan za prilike sve možda do prije nekih četvrt

² Aus meinen Leben, Berlin 1922, Springer Verlag, str. 50.

stoljeća, danas je on u svojoj originalnoj formi jedva primjenjiv. Uzrok je tome taj, da je znanje, koje student treba steći, da bi se osposobio za samostalno rješavanje naučnih problema, prema prošlim generacijama toliko povećano, da o učenju plivanja bacanjem učenika u vodu danas na području kemije jedva može biti govora: učenik bi potonuo. Te su poteškoće vrlo jasno uočili profesori Prelog i Ružička kod sadašnjeg sistema nastave kemije na Tehničkoj visokoj školi u Zürichu i podnijeli prijedlog za vrlo radikalnu izmjenu nastavnog programa, koji mi je prof. Prelog susretljivo prepustio na uvid. Kao probni kamen za ispravnost nastavnog sistema oni postavljaju ovu tezu: apsolvirati treba da steknu sposobnost, da po svršetku studija razumijevaju stručnu literaturu i da u njoj sadržane nove spoznaje mogu u svojim radovima ispravno primijeniti. S time se u vezi u prijedlogu Prelog-Ružička veli doslovce: »Sa zabrinutošću se konstatira, da apsolventi kemijskog odjeljenja nisu više dorasli ovim zahtjevima . . . Nedostaje im izobrazba u organsko-fizikalnoj kemiji i u zato potrebnim temeljima matematike i fizike«. Naročitu važnost polažu oni na produbljenje znanja iz fizikalne kemije, s obzirom na organsku kemiju: »Produbljenje znanja na ovom području ne olakšava samo svrsishodno i brzo planiranje i izvođenje organskih reakcija, nego je također i za prenošenje reakcija na tehničke procese od osnovnog značenja«. To produbljenje nastave za švicarsku je organsko-kemijsku industriju od životne važnosti: »Švicarska organsko-kemijska eksportna industrija nalazi se pred konkurencijom S. A. D., gdje kemičari već najvećim dijelom dobivaju nastavu, koja se ovdje predlaže. Nije samo važno, kako i što mi u Švicarskoj proizvodimo, nego kako smo brzo u stanju postići nove rezultate, kako nas inozemstvo ne bi preteklo«. U tu svrhu oni predlažu pro-

dubljenje studija matematike, fizike i fizikalne kemije s trajanjem od četiri semestara za svaki kolegij, kao i temeljitu reorganizaciju nastave organske kemije. Da se pak trajanje studija ne bi produkljilo, može ovo produbljenje studija fundamentalnih predmeta ići samo na račun skraćivanja programa više deskriptivnih predmeta (tehnologija), koji se mogu kasnije u slučaju potrebe naučiti mnogo lakše, nego što bi to bilo moguće sa spomenutim proširenim osnovnim disciplinama.

Mislim, da će na temelju ovoga biti jasno, da danas o nekom ranom naučnom istraživanju studenata kemije u većem opsegu prije diplome jedva može

biti govora. Danas nam u našim prilika- ma, kako nam se čini, vrlo manjkaju šire mogućnosti da diplomirani kemičari nakon svršetka studija nastave bilo radom na disertaciji, bilo istraživanjem u specijalnim institutima. Kod kompliciranosti moderne kemijske nauke poslijediplomski rad, prije definitivnog zaposlenja, vrlo je važan preduslov za upotpunjenje, učvršćenje i proširenje znanja mladih kemičara. Za taj bi rad trebalo stvoriti šire materijalne osnove, kako za studente, tako i za zavode. To bi, mislim bar na području kemije bio pravi smisao parole, da je naučno istraživanje najbolja nastava.

Povodom gornjeg članka primili smo od prof. Balenovića, Cerkovnikova i Hahna primjedbu koju u cjelosti donosimo:

Kada se, u veljači ove godine, prilikom neposredne izmjene misli, pokazalo da na neka osnovna pitanja organizacije naučnog rada u NRH gledamo u suštini jednako, mi smo smatrali da bi svoje mišljenje, bez obzira na nas kao pojedince ili na specifične potrebe zavoda u kojima radimo, trebalo da iznesemo u najkraćim crtama kao prilog diskusiji, koja je o tom izvanredno složenom problemu bila u našoj javnosti pokrenuta. Mi smo to učinili potpuno svijesni činjenice, da se naše mišljenje može interpretirati na mnogo raznih načina, pa i na način kako je to učinio ing. Brihta u svom članku. Premda se s mnogim tvrdnjama, a prije svega s načinom interpretacije našeg mišljenja u napisu ing. Brihte nikako ne bi mogli složiti, mi ne smatramo da bi bilo kakva detaljna diskusija ili čak polemika o postavkama u tom članku mogla bilo što bitna i nova doprinijeti rješavanju pitanja o kojemu je riječ. To najbolje pokazuje činjenica da i sam kolega Brihta u završnim rečenicama svog članka, s kojima bi se mogli potpuno složiti, dolazi do istog zaključka i prijedloga kao i mi, naime da treba »... stvoriti šire materijalne osnove, kako za studente, tako i za zavode...« na našem Sveučilištu, u interesu napretka naučno-istraživačkog rada i općeg napretka u našoj zemlji.

U Zagrebu, 18. svibnja 1953.

*K. Balenović,
E. Cerkovnikov,
V. Hahn.*

SADRŽAJ 6. BROJA

	Str.
<i>Vanja Sutlić:</i> Kriza građanskog čovjeka u svijetlu egzistencijalizma	377
<i>Tomislav Pinter:</i> O prostoru i vremenu i o kretanju kao jedinstvu njihova kontinuiteta i diskontinuiteta (III. dio)	385
<i>Maja Bošković-Stulli:</i> O odnosu prema književnom folkloru	403
<i>Nikola Škreb:</i> O interpretaciji bioloških rezultata	409
Kulturni život	
<i>Rudi Supek:</i> Konfuzija oko astratizma	415
Naučna kronika	
<i>Mladen Zvonarević:</i> Osnivačka skupština Udruženja psihologa FNRJ i I. stručni sastanak jugoslavenskih psihologa	422
Prikazi i osvrti	
<i>Branko Bošnjak:</i> Karl Jaspers: Uvod u filozofiju	430
<i>Gajo Petrović:</i> B. M. Kedrov: Engels i prirodne nauke	433
Bibliografske bilješke	
Iz sveučilišnog života	
Drugi nacrt Opšteg zakona o univerzitetima	439
<i>Božo Težak:</i> O pitanjima znanstveno-istraživačkog rada	447

SADRŽAJ 7. BROJA

	Str.
<i>Jugoslav Gospodnetić:</i> Osnovne linije opće teorije nacionalne historije	457
<i>Pavao Rastvočan:</i> O našem zemljoradničkom zadrugarstvu	464
<i>Dr Branko Gavella:</i> Nekoliko misli o teoriji umjetničke nastave	472
<i>Vanja Sutlić:</i> Položaj intelektualca Zapada i filozofija Alberta Camusa	478
<i>Tvrtko Švob:</i> Zapis o graničnosti žive stvari	484
<i>E. Pusić:</i> Državna korporacija u upravi SAD	491
Naučna kronika	
<i>Jura Medarić:</i> Konferencija nastavnika ekonomske geografije ekonomskih fakulteta Jugoslavije	498
Prikazi i osvrti	
<i>Grga Gamulin:</i> Uz jedan problem Hegelove estetike	503
<i>Rudi Supek:</i> Henry Lefebvre: Kritika svagdanjeg života	513
<i>Oleg Mandić:</i> Cahiers internationaux de sociologie, 1946	519
Bibliografske bilješke	
Iz sveučilišnog života	
Referat prof. I. Babića o radu veterinarskog fakulteta i diskusija	528
<i>Ivan Brihta:</i> O organizaciji naučnog rada na području prirodnih nauka	538